

A-15061

A. KASK, P. PUUSEPP
JA A. VAIGLA

EMAKEELE
ÕPIK
ALGKOOLILE

VI
ÕPPEAASTA

EESTI KIRJASTUS
TALLINN

A-15061

A. KASK, P. PUUSEPP JA A. VAIGLA

EMAKEELE-ÕPIK

ALGKOOLILE

TAHENDUS- JA KIRJANDIOPETUSEGA

VI ÕPPEASTA

TEINE, MUUTMATA TRUKK

EESTI KIRJASTUS
TALLINN 1943

A. KASK, P. PUSSEPP JA A. VALGJA

EMAKEELE-ÕPIK

ALGKOOLILE

TAHENDUS- JA KIRJANDIOPILITSEGA

VI Ö P P
I 2113403

TEINE MUUTMATA TRUK

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

AIV. Nr. I/0073. Trükiarv: 13150 eksemplari. Paber: ETK Tallinna Paberi-
vabrik: trükipaber 56:79 cm. Trükk ja brošuur: Trükikoda „Vaba Maa“, Tallinn.

Ilmunud oktoobris 1943.

Rmk. —.85

Häälikuõpetus.

LAUSE, SÕNA, HÄALIK JA TAHT.

1. Jälgida lausete ja sõnade koosnevust!

Koitis hommik. Rohelises taevas ujus õrn udu suurtes kangastes ja siin ning seal hakkasid sulama pilvedel roosad ja punased värvid. Jahedas videvikus seisid puude kroonid tumerohelistena. (Fr. Tuglas.)

Oma mõtteid avaldame **lausetes**. Laused koosnevad **sõnadest**, sõnad omakorda **häälikutest**. Kirjas ja trükis märgime häälikuid **tähtedega**.

TAHESTIK.

2. Vaadelda, kuidas on järjestatud sõnad sõnastikes, nimestikes! Jälgida sõnajärjestuse seisukohalt ka raamatu lõpul olevat sõnastikku!

Eesti tähestik ühes võõrtähtedega (viimased sulgudes) on järgmine:

a, b, (c), (č), d, e, (f), g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, (q), r, s, (š), (z), (ž), t, u, v, (w), õ, ä, ö, ü, (x), (y).

3. Leida võimalikult rohkesti eesti kirjanike nimesid ja järjestada need tähestikuliselt!

Näit.: H. Adamson, A. Adson ...

H-ga ja h-ta algavaid sõnu.

4. Võrrelda järgmisi h-ga ja ilma h-ta algavaid sõnu!

H-ga algavaid sõnu	Ilma h-ta algavaid sõnu
hagu, hao — kuiv oks	agu, ao — koit
hale, haleda — kurb	ale, ale — sõõrd, kütis
halg, halu — puulõhandik	algus, algama
hallikas — hallivõitu	allikas — läte
haru — oks, harunev osa	aru — mõistus; kuiv rohumaa
harv, harva — hõre	arv, arvu — number
higi, higistama	igivana — ülivana
hiilima — varitsema	iil, tuuleiil — puhang
hind, hinna — tasu	ind, innu — vaimustus
hirv, hirve — teat. loom	irv, irvitama
hoid, hoiu — hoidmine	oid, oiu — aru, mõistus

5. Hoolikalt tähele panna järgmiste sõnade õige-kirjutust.

H-ga algavaid sõnu	Ilma h-ta algavaid sõnu
habras	aevastama
haigutama	aganad
hajameelne	ere, ereda
heietama	oigama, oiged
hiigla, hiiglane	opman
hoopis	uluma, ulguma
hulk	õõtsuma
hurtsik	ädal, ädalhein
hõõruma	äkki, äkiline
hütt	äratama

6. Järgmises lauseis tarvitada õigesti sõnaalgu h-d!

1. Pika ?alli ?abemega vanamees raius metsas ?agu.
2. Udu ?õljub ?aasa kohal.
3. Mets ?elises ja kaugele kostsid karjaste ?uiked ning koerte ?aukumised.
4. Välja ?ehivad ?uhked vilja?akid.
5. Sügisene päike ?eidab ?arva oma ?eredaid pilke niiskele nurmele.
6. Selgeveeline ?allikas vuliseb ?einamaa serval.
7. Tuule?iil raputab puudelt lume?elbeid ?angedele.
8. Väljast kuuldus ?äkki ?untide ?ulumist.
9. Koldes ?õõgusid ?üksikud söed.
10. Rehetoa kõrval oli ?aganik, kus ?oiti ?aganaid.
11. Lapsi ?oiatati ?ädaohu eest.
12. Kogu linna elanikkonda valdas ?ärevus.
13. Onu luges ?ajameelselt ?uut ?ajalehte.
14. Vanaisa ?õõrus ?uniseid silmi ja ?aigutas kuuldavalt.
15. Kaeblikult ?uluvad korstnas ?iilid.

Lihthäälikute jaotus.

7. Jälgida järgmistes vanasõnades jämendatult märgitud täishäälikuid ja hääldada neid!

Iga algus on raske. Lõpeb üks töö, algab teine. Lõpp iga asja kroon.

Täishäälikud on a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü, (y). Kõik teised häälikud on kaashäälikud.

Võõrhäälikud ja nende hääldamine.

8. Hääldada õigesti võõrsõnu, milledes esinevad võõrhäälikud f, š, z ja ž!

1. Lasksin end fotograafi juures pildistada.
2. Tee kaeti asfaldiga.
3. Tüüfus on kardetav haigus.
4. Onu pani gramofoni mängima ja andis meile šokolaadi.
5. Pärast võimlemist on mõnus olla duši all.
6. Auto paigutati garaaži.
7. Zooloogia-muuseumis võib näha mitmesuguseid loomi.

8. Noortele meeldivad romaanid, milledes kirjeldatakse džungli-elu. 9. Istusime loožis ja vaatlesime huvitavat filmi. 10. Raketid tõusid õhku, prožektorid valgustasid taevast, vaenlase front murti läbi.

Võõrsõnades tarvitatakse **võõrhäälikuid** f, š, z, ž.

9. Leida sõnu, kus esineksid võõrhäälikud, ja selgitada sõnastikkude või entsüklopeediate varal nende tähendust!

10. Jälgida, missuguseid võõrtähti tarvitatakse võõrnimedes!

1. K. A. Hindrey (loe: hindrei) on kirjutanud rea ajaloolisi romaane. 2. New Yorki (l. njuu jorki) peetakse pilvelõhkujate linnaks. 3. Lugesin hiljuti Cervantes'e (l. servantese) maailmakuulsat teost „Don Quijote“ (l. kihhote). 4. Xerxes (l. kserkses) oli pärslaste kuningas. 5. Celsiuse (l. tselsiuse) termomeeter on võetud üldiselt tarvitusele.

Võõrtähed c, č, q, w, x, y esinevad **võõrnimedes**. Võõrsõnades neid ei tarvitata.

11. Leida ajaloo ja maateaduse raamatust võõrnimesid, kus esineb võõrtähti!

Võõr- ja laensõna.

12. Võrrelda järgmisi sõnu:

Võõrsõnu	Laensõnu
bass (sügav mehehää)	pass (isikutunnistus)
doktor (teaduslik kraad)	tohter (arst)
figuur (joonis; kuju)	vigur (kunsttükk, temp)
glasuur (vaap)	klaas

Eesti keel on aja jooksul laenanud rohkesti sõnu teistest keeltest. Varemini laenatud sõnad (näit. kool, tuba, oinas, aken jt.) on täiesti eestipärastunud ja neid nimetatakse **laensõnadeks**. Hilisemal ajal laenatud sõnad on aga võõrailmelised ja neid kutsutakse **võõrsõnadeks**.

Võõrsõnade tähtsamad tunnused on:

1. **b, d, g** sõna algul (büroo, grammofon, direktor);
2. võõrhäälikud **f, š, z, ž** sõnas (film, brošüür, žurnaal);
3. rõhu ja pika täishääliku esinemine järgsilpides (grammatika, paraad, deklameerima).

Osa võõrsõnu on võrdlemisi hiljuti muutunud laensõnadeks. Nende sõnade algul kirjutatakse **p, t, k**. Seesugused sõnad on näiteks: **pagas, palderjan, palkon, palsam, piljard, puljong; taanlane, teemant, topelt; kips, kitarr, kreeka, kummi.**

13. Tarvitada järgmisi lauseis kriipsu asemel kas **b** või **p**, **d** või **t**, **g** või **k**! Kahtluse korral tarvitada raamatu lõpus olevat sõnastikku!

b — p.

1. Auto vajab —ensiini. 2. —asseinis on mõnus supelda.
3. —üroos võttis meid vastu —londjuukseline neiu.
4. —ubliku soovil esines tantsijanna veel kord —alletiga.
5. Heino istus —alkonil ja luges —allaade. 6. Keegi —rünetne noormees tutvustas meid —otaaikaaiaga.

d — t.

7. A. Kitzberg on kirjutanud väärtuslikke —raamasid.
8. —isler lubas —iivani —etsembri lõpuks valmis teha.
9. Saal oli —ekoreeritud ja õpilased esinesid —eklamatsioonidega. 10. Uks vanem —aam oli kaotanud oma —okumendid. 11. Tsirkuses —emonstreeriti —resseeritud koeri.
12. Kirjutati tähelepanelikult etteütlust ehk —iktaati.

g — k.

13. Tugevas —alopis sõitis —rupp ratsanikke metsa poole. 14. Mihkel tegi —itarri mängides imelikke —rimasse. 15. —ümnaasiumis õpitakse ka —eograafiat. 16. Õhurünnaku puhul minnakse —aasivarjendisse. 17. Muuseumis oli rohkesti —ipsist valmistatud —reeka raidkujude jäljendeid.

LIITHAALIKUTE JAOTUS JA ÕIGEKIRJUTUS.

a) Kaksiktäishäälikud.

14. Leida järgmisist lauseist kõik sõnad, milles esineb kaksiktäishäälik (ai, oi, au jne.)!

Parem haava hoida kui oiata. Töö ei teota kedagi, laiskust laidab iga mees. Austa tööd, töö austab sind.

b) Liitkaashäälikud.

15. Jälgida järgmisist lauseis liitkaashääliku ehk konsonantühendi kirjutamist ja tähele panna, missuguste kaashäälikute kõrval esineb **p, t, k!**

Lapsed jooksevad rohtunud teeradadel ja otsivad lilli. Kastene maa õhkub kevadisest värskusest. Puhmaste vahel vilksatavad metskitse nõtked sääred. Vahtra otsas lau-lab üksik musträstas.

S ja h, samuti ka **p, b, t, d, k, g, f** ja **š** kõrval esineb **p, t, k**, mitte **b, d, g¹**.

¹ Seda juhust võiks õppida ka värsi kujul:

B, d, g ja p, t, k,

s ja h ning f ja š

kõrval seisab p, t, k.

16. Asendada järgmisis lauseis kriips puuduva tähega!

1. La—sed is—uvad loo—sikus ja õngi—sevad. 2. Rüü—
pasin lon—su piima ja mai—sesin kü—setatud kala. 3. Va—
nasti oli kors—nata elamuid. 4. Ki—si vanamees ei raa—si—
nud korralikult süüagi. 5. Os—an endale uue kam—suni.
6. Sel—simajas tan—sitakse. 7. Küns—inäitus o—sustati
ka—kestada. 8. Peru hobune tuleb tal—sutada. 9. Poisi—
jõm—sikas võttis oma kim—sud—kom—sud ja läks Vöö—su.
10. Peenraid ei tohi sõt—uda. 11. Saapakon—sad olid
kõn—sased. 12. Haige vin—skles voodis. 13. Tan—si—
janna esines kü—se kuns—nikuna. 14. Ärge peks—e
loomi! 15. Võt—e oma dokumendid ja and—e kan—se—
leisse!

17. Liita järgmistele sõnadele kas -ki või -gi!

Teised, seisis, ehk, unes, paljud, paar, poeg, rihm, muud,
mees, jõuab, küllalt, kumb, mitmed, kukk, peale, krahv,
dušš, linn, ometi, märganud, üks.

18. Vaadelda **b**, **d**, **g** esinemist järgmistes sõnades!

b , d , g esineb	b , d , g püsib ka
sõnatüves	s ja k kõrval
kärbes	kärbsed
hoidma	hoidke, hoidsin
andma	andsin, andku
hoogus	hoogsa

Erandlikult kirjutatakse s ja k kõrval **b**, **d**, **g** neis sõna—
des, kus **b**, **d**, **g** kuulub sõnatüvesse, näit. **hüüd**-ma, **hüüd**-sin,
hüüd-ke, **liig**-ne, **liig**-se jne.

19. Jälgida järgmiste liitsõnade õigekirjutust!

umb + sõlm = umbsõlm tagur + pidi = tagurpidi
raud + tee = raudtee kunst + tükk = kunsttükk
king + sepp = kingsepp lõpp + sõna = lõppsõna

Liitsõna kirjutatakse nii, nagu need liitsõnad, milledest liitsõna koosneb.

20. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti kas **p** või **b**, **t** või **d**, **k** või **g**!

p — b.

1. Kär—sed segavad la—se unerahu. 2. Ära krim—suta nägu! 3. Kingsepp ko—sib hommikust õhtuni um—ses ruumis. 4. Ema lü—sab lehma. 5. Va—sik lendas tuppa. 6. Kär—seseen on mürgine.

t — d.

7. Ärge mur—ke ilupuid! 8. An—sime ku—sivad erakor—selt hea tasu eest kös—rile. 9. Hoi—ke oma raamatud puh—ad! 10. Hei—sin pikali ja püü—sin end varjata. 11. Kul—sepad sea—sid kuns—ipärased käsitööd häs—i näh—avale kohale. 12. Ärge otsige kau—seid ja ebasün—said teid oma sel—siliste poolehoiu võitmiseks. 13. Töö moo—sate masinatega läheb ruttu.

k — g.

14. Teh—e kõik oma tööd ae—sasti valmis! 15. Inimesed muud—ui sagisid ühest kohast teise. 16. Sit—e puu oli kes—paigast siis—i lõh—i läinud. 17. Ehk—i linnupojad häälitsesid, valmistasid nad meile ometi rõõmu. 18. Kot—as on uh—e lind. 19. Poisid, kand—e puud kuuri!

LIHTHAALIKUTE VÄLTED JA NENDE MÄRKIMINE.

a) Täishäälikute välted.

21. Häaldada järgmises tabelis antud sõnu ja märkida vihikusse, mitme tähega kirjutatakse lühike, mitmega pikk ja mitmega ülipikk täishäälik!

1. välde lühike häälik	2. välde pikk häälik	3. välde ülipikk häälik
kala puri põsed	kaalud puurib põõsastes	kaaluma puurima põõsad

Täishäälikuul on kolm vältet.

Lühike ehk 1. välte täishäälik märgitakse kirjas... tähega, pikk ehk 2. välte ja ülipikk ehk 3. välte täishäälik kirjutatakse ... tähega.

Teise ja kolmanda välte häälikute eraldamisel on tarvis tähele panna, et kolmanda välte hääliku häaldamisel saab peatuda, ilma et sõna tähendus selle all kannataks, teise välte häälikut aga venitada ei saa.

22. Jälgida järgmisi reegleid pikkade täishäälikute kirjutamise kohta!

ää — ea tarvitamine

1. Hääll, väärt, käänama, sääred, ääres, jää, väänama, lääts, sääsed.

Pikk ä kirjutatakse kahe ää-ga (mitte ea-ga).

2. Hea — hää, pea — pää, peal — pääl, pealik — päalik, seal — sääl, sealne — säälne, teal — tääl.

Sõnadest **hea, pea, peal, seal, teal** on võimalik tarvitada nii **ea**-lisi kui **ää**-lisi sõnakujusid. Sõnad **pea** (= varsti), **peaaegu** ja **peatselt** kirjutatakse alati **ea**-ga.

3. Seadma, sean, seatud, seadus, seadeldis, teadma, teadustama.

Sõnadest **seadma** ja **teadma** tarvitatakse ainult **ea**-lisi vorme.

õõ — õe tarvitamine

4. Lõõg, põõn, rõõmustama, rõõm, lõõmama, sõõm, kõõrdi, mõõn, lõõts, mõõk, mõõtma.

Pikk **õ** kirjutatakse kahe **õõ**-ga (mitte **õe**-ga). **õe** esineb ainult sõnus **õel, nõel, sõel** (vrd. ka jõgi — jõe).

üü tarvitamine

5. Hüüdma, rüüpama, küünar, süü, lüüa, küürakas, müür, müüma.

Pikk **ü** kirjutatakse kahe **üü**-ga (mitte **üi**-ga).

23. Kirjutada järgmisis lauseis kriipsu asemele kas pikk täishäälik või kaksiktäishäälik!

1. P—sesime õnnelikult üle jõe. 2. Kas kõik tööriistad on korda s—tud? 3. Loodetakse silla p—tset valmimist. 4. Kehtivatest s—dustest üleastumine on karistatav. 5. Elanikkude varandus p—steti põlevast majast. 6. P—lik ei j—nud enne rahule, kui vaenlane oli külast välja tõrjutud. 7. Taim ammutab oma toidu p—miselt maapinna p—l-misest kihist.

8. Rändur kõneles palju v—rastest maadest. 9. Milline r—m on v—rsilt tagasi tulla kodumaale! 10. Paat —tsus lainetel. 11. Vanamehe tugevasti h—rdunud kuub oli mitmest kohast n—lutud. 12. Hobuste ninas—rmed värisesid. 13. Vilja s—luti siis, kui tuul l—tsus.

14. Olete meid juba küllalt t—danud oma lobisemisega. 15. P—ame piletid juba eelm—gil ära m—a. 16. N—d h—dis onu meid tuppa ja andis meile s—a.

b) Kaashäälikute välted ja nende märkimine.

24. Hääldata järgmises tabelis antud sõnu; silmas pidades kaashäälikute vältust, ja märkida vihikusse vastavad järeldused!

1. välde lühike häälik	2. välde pikk häälik	3. välde ülipikk häälik
tal <u>u</u>	tallid	tallides, tall
lin <u>a</u>	linna (tänav)	(läks) linna
vesi	pressitakse	pressima
liha	(krahhiga)	lihha
maja		majja
kivi		kivvi
uba	supi	suppi, supp
rada	ratas	rattad
lugu	luku	lukku
	šefi duši	šeffi, šeff dušši

Kaashäälikuil (peale **h, j, v** ja vöörhäälikute) on samuti kolm vädet kui täishäälikuil.

Lühike ehk 1. välte kaashäälik märgitakse kirjas (mitme?) tähega. Pikk ehk 2. välte **b, d, g** märgitakse (missuguse?) tähega. Teised pikad kaashäälikud kirjutatakse (mitme?) tähega. Ulipikk ehk 3. välte kaashäälik märgitakse kirjas (mitme?) tähega.

25. Jälgida järgmises tabelis antud sõnade õigekirjutust ja tarvitada neid sõnu lauseis!

Lühike kaashäälik	Pikk kaashäälik
m amet, emis, komisjon, ometi, samet, samuti sumadan	mm grammofon, hommik, kummardama, kummut, kakskümmend, ümmargune
n kuni, seni, vanik	nn hunnik, kannikas, Tallinnas
l talitama, talutama	ll tellingid, telliskivi
r koridor, varustama	rr yarrukas, ärritama

26. Rühmitada järgmised sõnad vastavalt kaashääliku vältele!

Tunnis, vann, kotiga, pottides, pillama, kummitus, valla-
tus, nuppu, kassid, sellid, lilla, rippuma, sattuma, raputama,
mõtetes, summutama, tünnides, tallama, tassima, lossides,
pillidega, mätas, sammal, püss, pikutama, võtta.

Näit.:

2. välde pikk kaashäälik	3. välde ülipikk kaashäälik
tunnis	vann

27. Kirjutada järgmisis lauseis joone asemele kas **b, p**
või **pp, d, t** või **tt, g, k** või **kk!**

b, p, pp.

1. Õ—ilased peavad hoolega õ—ima. 2. Õ—etundide
ajal tuleb õ—etaja seletusi tähelepanelikult jälgida.
3. Õ—ihimulistele õ—ilastele pakuvad kõik õ—eained kül-
laldast huvi. 4. Su—elranna läheduses päästeti u—uja.

d, t, tt.

5. Võrtsjärv sä—endas päikesepaistel. 6. Läksime ru—u
koju, et mi—e külmetuda. 7. Kapten oskas sü—itavalt
ju—ustada. 8. Vanamees kõneles sage—asti mõ—etusi.
9. Meie tu—avad ru—asid kõik e—epoolle. 10. Mi—u
mootorra—urit möödus ma—userongist. 11. Imestasime
pime—ate kä—etööd. 12. Keegi kopu—as ka—usekambri
uksele. 13. Pime—uses ei olnud võimalik ru—emini liikuda.

g, k, kk.

14. Ä—iline rahehoog te—itas ru—iorasele tunduvat
kahju. 15. Sõit laeval mööda jõge on i—a meeldiv. 16. Kuigi
mehed vastasti—u tülitseksid, lõppesid nende vastasti—u-
sed tülid harili—ult i—a ko—uleppega.

28. Võrrelda järgmisi sõnu!

2. välde -likus, -likust (missuguses? missugusest?)	3. välde -likkus, -likkust (mis? mida?)
(Viibisime) korralikus (ja) heatahtlikus (seltskonnas) (Pääsesime) piinlikust (olu- korrast).	(Peremehe) korralikkus (ja) heatahtlikkus (on hinna- tavad) (Püüdsin) piinlikkust (var- jata).
Omadussõna sees- ja seest- ütlevas käändes.	Nimisõna nimetavas ja osastavas käändes.

29. Tarvitada järgmises lauseis joone asemel kas **k** või **kk!**

1. Kokkuhoidli—us ja edasipüüdli—us on eestlase ise-
loomule omaseid jooni. 2. Sellest kokkuhoidli—ust ja
edasipüüdli—ust õpilasest võib saada kuulus mees. 3. Joob-
nut karistati avali—us kohas lärmitsemise eest. 4. Imesta-
sime poisi leidli—ust ja ettevõtli—ust. 5. Oma kirgli—us
kõnes rõhutas juhataja üksmeele ja lepli—use tarvili—ust.
6. Silmakirjali—us on pahe. 7. Kuigi seisukorra hädaoht-
li—us oli kõigile selge, ei teadnud keegi, kuidas sellest
meeleheitli—ust seisundist pääseda. 8. Kaupmehe liigne
omakasupüüdli—us äratas pahameelt. 9. Varustuse puudu-
li—us võib saada saatusli—uks. 10. Noormehe tagasihoid-
li—us meeldis kõigile. 11. Püüdsime vastuvaidlejaile selgi-
tada nende arvamuste eksli—ust. 12. Sõbrali—us ja lep-
li—us vaimus kirjutatud kiri lahendas tüli. 13. Alkoholi
kahjuli—us on ilmne. 14. Ametniku töö—us, rahuli—us ja
asjali—us soodustasid ta edasipääsu.

c) Erandlik lihthääliku välte märkimine.

30. Võrrelda järgmistõ sõnapaaride õigekirjutust, selgitada nende tähenduslikku vahet ja leida vastavaid lausenäiteid (näit. **Ma** olen noor. **Maa** on lumine)!

ma (mina)	—	maa	me (meie)	—	mee
sa (sina)	—	(ei) saa	te (teie)	—	tee
ja	—	jaa (jah)	su (sinu)	—	suu
mul (minul)	—	mull	kas	—	kass
sel (sellel)	—	sell	kus	—	kuss!
tal (temal)	—	tall	las (lase)	—	lass
tol (tollel)	—	toll	tas (temas)	—	tass
on	—	onn	tos (tolles)	—	toss

Lisaks neile kirjutatakse erandlikult veel järgmised sõnad: ta (tema), nad (nemad), ka, ju, va (vana), mil (millel), sul (sinul), mus (minus), sus (sinus), ses (selles), kes, mis, et. Sõna lõpul kirjutatakse ühekordne **h** sõnades: jah, kah, sah, ah, oh, noh, neh, puh, aitäh, tohoh jm.

31. Võrrelda ülipika **p**, **t**, **k** ja **s** tarvitamist lühikese ja pika täishääliku või kaksiktäishääliku järel!

Ülipikk kaashäälik lühikese täishääliku järel	Ülipikk kaashäälik pika täishääliku või kaksiktäishääliku järel
pp: sepp, toppima	p: seep, kaup
tt: latt, võttis	t: laat, võitis
kk: pikk, pakkuma	k: piik, paikama
ss: püss, kass	ss: poiss, kaussi

Pika täishääliku ja kaksiktäishääliku järel kirjutatakse ülipikk **p, t, k** ühe tähega, ülipikk **s** aga kahe tähega.

32. Kirjutada kriipsuga märgitud sõnad õigesti!

1. Saabus aeg, mil— ma— vennast pidin lahkuma.
2. Se— oli umbes kella kümne paik—u hommikul.
3. Kül— on— kahju, et— sel— talvel enam saaniga sõit—a ei sa—.
4. To— teekond on— mul— väga hästi meeles.
5. Tol— korral tuli hoogude kaup—a vihma.
6. Rattad vajusid konarlikul teel auk—udesse ja— pori kleep—us vankri külge.
7. Sel—i päeval oli pois— natuke mõttes.
8. Küsi—sin, mis— tal— kül— viga on—.
9. Ta— ütles: „Ja—, mul— on— kahju kodunt lahkuda!“
10. „Noh—, kül— tuled varsti tagasi!“ lohutasin teda.

LIITHÄÄLIKUTE VÄLTED JA NENDE MÄRKIMINE.

33. Hääldata järgmisi sõnu ja rühmitada need vastavalt kaksiktäishääliku vältele (vrd. harj. nr. 26)!

Lained, lainetel, painduma, painutama, toidab, kaeru, vaev, laevu, leibadest, seinal, köidab, sõidetakse, põis, saiad, teibad, raiub, toibuma, nõida, heidab, maias.

Kaksiktäishäälikud (diftongid) võivad olla kas pikad või ülipikad.

34. Koostada eelmise harjutuse eeskujul järgmistest sõnadest tabel, kusjuures sõnad oleksid rühmitatud vastavalt liitkaashääliku (konsonantühendi) vältele! Kriipsutada alla tabelis kolmandaväelteline liitkaashäälik!

Silmad, silmi, lapsed, lapsi, metsast, mets, kingadel, kingad, nurgast, nurka, hunti, hundid, hulgast, hulka,

sirbi, sirpidega, konksud, konks, marsib, marssima, kartma, kardetakse, mõistan, mõistsin.

35. Jälgida ülipika liithääliku märkimist!

Lihthäälik	Ülipikk liithäälik
kümme	kümmes, kümne
linn	linlane, linkond
leppima	leplikkus, leplik
võtta	võtma, võtnud
pikk	piklik

Liithäälikus kirjutatakse iga häälik ühe tähega (kümmes, au).

36. Tarvitada järgmises lauseis õigesti liithäälikuid!

1. Allika kristal—ne vesi kustutas meie janu. 2. Lõoke len—das ikka kõr—gemale ja kõr—gemale, kuni ta meie silmist viimaks lõp—likult kadus. 3. Pet—lik soopind kõigub käijate jal—ge all. 4. Min—di vap—rasti edasi. 5. Hüppasime sum—di vette ja ujusime kal—dast eemale. 6. Jät—sime küm—nemehelise salga val—vele. 7. Võtsin püssi sel—ga ja läksin metsa, hüp—lev kutsikas kannul. 8. Jät—ke võt—med eeskotta ja ärge lukustage uk—si! 9. Mõt—lesin ülesan—dele, mis meile lahendada ant—i. 10. Tallin—lased võivad uh—ked olla oma linna ilule. 11. Kirikute kup—lid särasid hõbedaselt. 12. Iga küm—nes loos võidab. 13. Ruumide küt—miseks tarvitati turvast. 14. Laulja häälel oli metal—ne kõla. 15. Oleme as—tunud hoopis uude ajajärk—u. 16. Meie külaelu hakkab oman—dama enam lin—likku laadi.

37. Jälgige ülipika s märkimist liitkaashäälikuis lss, mss, nss, rssi!

3. välte liithääl. s on ülipikk	2. välte liithäälük	3. välte liithäälük r on ülipikk
varss — varsa		vars — (varre)
valss — valsi		kõrs — (kõrre)
simss — simsi		tõrs — (tõrre)
avanss — avansi		õrs — (õrre)

Erandlikult kirjutatakse ülipikk s kahekordselt liitkaashäälikuis lss, mss, nss ja rssi (näit. varss, kuid varsti, vastu jm.).

38. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti kas s või ss! Meeles pidada, et ka pika täishääliku ja kaksiktäishääliku järel kirjutatakse ülipikk s kahekordselt (vt. p. 31)!

1. Ema tõstis kaus—i värss—ket lambaliha. 2. Vars—jooksis koplis. 3. Mars—iti muusikahelide saatel. 4. Mitu värss—i on tarvis homseks pähe õppida? 5. Pois— armastas kirs—e. 6. Arst katsus haige puls—i. 7. Luuavars— läks järss—u katki. 8. Orkester mängis mar—si. 9. Vars—ti algab kinos uus seans—. 10. Kõrs— torkis jalga. 11. Sõdurid mars—isid läbi aleviku. 12. Moodsatel ahjudel ei ole teravaid simss—e. 13. Kas märss—is on heinu? 14. Ema võttis lapse kais—u. 15. Avans—iks nimetatakse ettevõtetud palgaosa. 16. Tantsiti parajasti valss—i, kui sisse astusime. 17. Tõrs— täideti veega. 18. Eesti rahvalaulu värss—ireas on harilikult kaheksa silpi. 19. Meile pakuti mors—i.

39. Vaadelda, kuidas kirjutatakse liidete varal moodustatud sõnu!

Sõna lõpul ja liite algul eri kaashäälikud	Sõna lõpeb ja liide algab sama kaashäälikuga
lipp + kond = lip k ond	õhk + kond = õhk k ond
papp + ne = pap ne	modern + ne = modern ne
lõpp + lik = lõ pl ik	rüütel + lik = rüütell ik

Kui sõnatüvi lõpeb sama kaashäälikuga, millega liide algab, siis jääb tüvi muutumatuks.

40. Vaadelda, kuidas kirjutatakse sõnu nende liitmise ja -gi, -ki-liite tarvitamise puhul!

Liitsõna	-gi, -ki
kesk + kool = keskkool	vask + ki = vaskki
pursk + kaev = purskkaev	püss + ki = püsski
lill + kapsas = lillkapsas	pall + gi = pallgi
lõpp + punkt = lõpp-punkt	kukk + ki = kukkki

Sõnade liitmisel, samuti -gi, -ki-liite tarvitamisel kirjutatakse sõnad nii, nagu seisaksid nad eraldi (vrd. näit. täpp + ne = tä**pn**e, kuid täpp + ki = tä**ppk**i).

41. Tuletada meelde juhised 3. välte häälikute märkimise kohta ja asendada järgmises kordusharjutuses kriipsud nõutavate tähtedega!

KOKKUVÕTE.

Uldreegel. Kolmanda välte häälikud kirjutatakse **kahekordse** tähega (sepp, hüppama).

Uhekordse tähega kirjutatakse kolmanda välte häälikud,

1) kui nad moodustavad **liithääliku** (kümnes, linlane, nõu),

2) kui nad järgnevad pikale täishäälikule või kaksik-täishäälikule (vaatasin, kõiki), välja arvatud s (poisse) ja

3) erandsõnades (ma, mul).

Erandiks on 1) liithäälikud **lss, mss, nss, rss** (pulss, marssima) ja 2) juhud, kus sõnatüvi lõpeb sama häälikuga, millega liide algab (salkkond).

1. Ule ruk—ivälja ja võsa paistis mingi pik—liku hoone katus. 2. Meie rühm mars—is külla. 3. Lõp—jaamas kohtasime itaal—asi. 4. Salk—ond pealin—lasi jut—les kiir—ongis. 5. Töötasin nii, et särk—i oli märg. 6. Mingi linnu monotoon—e häälitsemine katkestas üldist vaik—ust. 7. Siin—e õhk—ond mõjub tervisele kosutavalt. 8. Mäestikuoja sees voolas kristal—selge vesi. 9. Vastuvõt—lik pererahvas oli meie vastu lõp—mata lahke. 10. Kat—sin lambi violet—se paberiga. 11. Kül— on to— noormees aga rüütel—ik. 12. Sup—lesime mere mäs—levais laineis. 13. On hea, kui ümber—ingi on sõbralikud naabrid. 14. Vaateak—nal ilutsesid kristal—selt säravad eh—ted. 15. Hoone kesk—üte ei jät—nud midagi soovida. 16. Hom—seks hoia leiba, mit—e tööd! 17. Mõt—lesin, et kül— oleks hea süüa kirs—e.

SÕNAVALDE.

42. Jälgida järgmistes vanasõnades klambreise paigutatud häälikuid!

K(äb)i (ei) k(uk)u k(änn)ust k(aug)ele. (Ü)ksk)i t(ark) p(ol)e t(aev)ast t(uln)ud. (Aus) n(im)i (on) k(all)im k(ui)k(uld).

Esimese silbi täishäälikud ja neile järgnevad kaashäälikud kuni teise silbi täishäälikuni on sõna **sisehäälikud**.

43. Eraldada järgmisis lauseis sisehäälikud klambritega ja jälgida, missuguses vältes on iga sisehäälik!

Arukad sõdivad sõnadega, rumalad rusikatega. Ega vaga veri värise. Inimene läheb vanemaks, tõbi pahemaks.

11

11

N ä i t.: (Ar)ukad s(õd)ivad...

Kui sõna sisehäälikud on lühikesed, siis on sõna **esma-välteline**.

44. Märkida, missuguses vältes on järgmisis lauseis sisehäälikud (nii liht- kui liithäälikud)!

Kuidas söödad, nõnda sõidad. Tubli vikat niidab laia kaare. Õnnetus õpetab. Petis peksab ennast. Hapudki õunad süüakse. Kannatus võidab kurja.

Kui vähemalt üks sõna sisehäälikuist on pikk (ükski pole ülipikk), siis on sõna **teisevälteline**.

45. Kriipsutada alla igas järgmises sõnas ülipikk sisehäälik (nii liht- kui liithäälik)!

Aeg aitab arstida. Vaenlaselt võid ka head õppida. Nõuga jõutakse kaugemale kui jõuga. Laisk ootab ikka päikese loojumist. Õige hõlma ei hakka ükski.

Kui sõna sisehäälikuist vähemalt üks on ülipikk, siis on sõna **kolmandavältiline**.

Kõik ühesilbised sõnad on alati kolmandavältilised.

46. Jälgida järgmise tabeli põhjal sõnaväldet:

1. välde	2. välde	3. välde
11	21	31 31
k/al/a	k/aal/ud	k/aal/uma, k/aal/
11	21	31
s/ad/ama	s/õid/ab	s/õim/ab
11	12	13 13
/ab/i	/onn/ist	/onn/ides, /onn/
	12	13
	r/ap/utama	r/app/uma
	12	13 13
	s/ilm/ad	s/ilm/i, s/ilm/
	22	23
	/aut/o	/oot/ama

Sõnavälde, nagu selgub eelmisest, oleneb sõna sisehäälikute vältest.

47. Leida järgmises lauses jämendatult märgitud sõnade välde!

1. **Rukis** oli maha tallatud, nähtavasti olid loomad olnud **rukkis**. 2. Poisid heitsid **ketast**. 3. **Kettast** ei lahkunud nad koduski. 4. Mäe sees oli **koobas**. 5. Selles **koopas** olevat vanasti elatud. 6. **Võõras** inimene võib **võõras** kohas kergesti eksida. 7. See kasukas on sellepärast **kallis**, et selle krae on valmistatud eriti **kallist** nahast. 8. Lõunamaa **taevas** on tumesinine. Äikesepilved olid **taevas**. 9. **Põõsas** on õisi

täis. 10. Linnupesa on pöösas. 11. Lambad olid naeris. (= naerimaal). 12. Naeris maitstes lastele hästi.

Sõnavälte määramisel tekitab harilikult raskusi teise ja kolmanda välte määramine. Et selgitada teise ja kolmanda välte vahet, oleks kasulik järgmisi juhiseid silmas pidada.

Kolmandavärtlise sõna ülipikal sisehäälikul on võimalik hääldamisel peatuda, ilma et sõna tähendus selle all kannataks, teisevärtlise sõna sisehäälikuil aga pole see võimalik. Võtame näiteks sõnad *silmad* ja *silmi*. Sõna *silmi* hääldamisel võime peatuda 1-häälikul (silmi), sõna *silmad* hääldamisel me ei saa aga sellel häälikul peatuda. Teiselt poolt on võimalik teise ja kolmanda välte vahet leida ka sel teel, et korratakse sõna kaht esimest silpi mitu korda. Kui kordamisel tundub, et esimene ja teine silp on enamvähem ühepikkused, siis on sõna teises vältes; kui aga tundub sõna esimene silp pikemana kui teine, siis on sõna kolmandavärtliline.

Võrrelda seejuures järgmist tabelit:

2. välde	3. välde
sõb—rad	sõp—ra
lae—na/ta	lae—na/mi/ne

ASTMEVAHELDUS

48. Jälgida järgmiste sõnade sisehäälikuid!

K/**ukk**/ l/**aul**/is.

K/**uk**/ed l/**aul**/avad.

K/**oer**/ h/**auk**/us.

K/**oer**/ad h/**aug**/uvad.

L/**ind**/ l/**end**/ab.

L/**inn**/ud on l/**enn**/anud.

/**Öd**/e l/**ug**/es raamatut.

/**Öed**/ l/**oev**/ad raamatuid.

Nähtust, kus ühe ning sama sõna sisehäälikud esinevad eri vormides erisugusel kujul, nimetatakse **astmevahelduseks**.

Kui astmevaheldus avaldub sõna sisehäälikute välte muutumises, siis kutsutakse seesugust vaheldust **vältevahelduseks** (kukk — kuked). Kui aga astmevahelduse puhul üks sõna sisehäälikuist kas kaob või asendub mõne teise häälikuga, siis on tegemist **laadivaheldusega** (õde — õed, lind — linnud).

Astmeid on kaks: **tugev** (kukk, õde) ja **nõrk** (kuke, õe).

Et leida, kas sõna on astmevahelduslik või astmevahelduseta, on tarvis võrrelda käändsõnade omastavat ja osastavat, pöörd sõnade dategevusnime ja olevikku.

a) Vältevaheldus.

49. Rühmitada järgmised sõnad vastavalt vältele tabelisse (vrd. p. 46)!

Tuul, tuuled, saan, saanis, naelad, naelu, lepp, lepa, võttis, võtab, pakun, pakkuma, aitama, aidata, paik, paiga, rüüpama, rüübati, istuda, istub, kondid, kontidest, põdrad, põtru, varsa, varssade.

Näit.:

3. välde — tugev aste	2. välde — nõrk aste
tuul, saan	tuuled, saanis

Vältevahelduslikes sõnades on sõnade kolmanda vältelised vormid tugevas astmes, teisevältelised nõrgas astmes.

b) Laadivaheldus.

50. Vaadelda järgmises tabelis esinevate sõnade sisehäälikuid!

	Tugev aste	Nõrk aste	Vahelduvad häälikud	
b	tuba leib halb kurb tõmbama	toa leiva halvá kurva tõmmata	b b lb rb mb	— v lv rv mm
d (t, s)	kaduma sõda uus (uude, uut) sild keeld kord kõrs, kõrde keerd kandma käände koht	kaob sõja uue silla keelu korra kõrre keeru kannan kääne koha	d d s ld ld rd rs, rd rd nd nd ht	— j — ll l rr rr r nn n h
g, (k)	lagi selg halg märg kurg nahk lesk	lae selja halu märja kure naha lese	g lg lg rg rg hk sk	— lj l rj r h s

Laadivahelduslikes sõnades tugeva astme vormides esinevad häälikud **b, d (t, s)** ja **g (k)**; nõrga astme vormides need häälikud on kas kadunud, asendunud **j** ja **v**-ga või sarnanenud eelmise häälikuga.

51. Muuta järgmised laused nii, et jämendatult märgitud sõnad esineksid mitmuse samas käändes! Tugevaastmeliste vormidele tõmmata kriipsu alla!

1. **Kuub** on varnas. 2. Ka **tõve** vastu leidub rohtu. 3. **Toas** sumisesid kärbsed. 4. **Vesi jões** on tõusnud. 5. **Mägi** on kaugel. 6. Kaupa saab kätte **laost**. 7. Mis **lambal** viga on? 8. **Kärjes** oli mesi. 9. Ära mängi **sulega!** 10. Isa jalutas **pojaga**. 11. **Ajalehes** avaldati vastav üleskutse. 12. **Varvas** on vigastada saanud. 13. Sõitsime **reega**. 14. Isandad sõitsid **tõllas**. 15. **Härjale** ja **seale** anti süüa. 16. Kasukas oli tehtud **halvast nahast**. 17. **Turvast** tarvitatakse kütteks. 18. Naaber teenis **veoga** rohkesti raha. 19. **Nuga** on laual. 20. Õppisin ühes **vennaga**. 21. **Aias** on käsil kevadised tööd. 22. Katsime augu **lauaga**. 23. Katusenurk toetus **sambale**. 24. **Orus** oli veel niiske. 25. Käisin **poes**. 26. **Tald** on läbi kulunud.

Näit.: Kuued on varnas. Ka **tõbede** vastu leidub rohtu.

52. Tähele panna täishäälikute muutust laadivahelduse puhul!

Tugev aste	Nõrk aste	Täishäälikute muutus
1. siga siduma lagi	sea seon lae	i muutub e-ks

Tugev aste	Nõrk aste	Täishäälikute muutus
2. tuba lugema kägu lugu	toa loen käo loo	u muutub o-ks
3. süsi küdema	söe köeb	ü muutub ö-ks

Nõrgas astmes **b**, **d** (**s**) ja **g** kao tõttu muutuvad ka täishäälikud, ja nimelt **i** muutub **e**-ks, **u** — **o**-ks ja **ü** — **ö**-ks.

53. Panna klambreis olevad astmevahelduslikud sõnad nõutavasse vormil!

1. Talvel, kui (aiateivas) pauguvad külmast, tuleb viibida rohkesti (tuba). 2. Tasa langevad (lumehelve). 3. Puud veetakse kohale ja (laduma) riita. 4. Ahjus hõõguvad veel üksikud (süsi). 5. Rõõmuhelk libises üle tütarlapse (nägu). 6. Millal küll (kaduma) pahad (tegu)! 7. Sügisel on tihti pilvine ja (sadama) vihma. 8. Sepp (taguma) haamriga tulist rauda. 9. Aias kasvavad herved ja (uba). 10. Tüdruku vanemad olid veetnud kogu oma (eluiga) Tallinnas. 11. Väino ostis (pood) kompvekke. 12. Parandage hoolikalt kõik (keeleviga)! 13. Kelle (luba) sa läksid suplema? 14. Mul oli kahju vaeslapsest ehk (orb). 15. Kas igaüks on oma (jagu) juba kätte saanud? 16. Ema tegi tule (pliit) alla. 17. Elu mitmekesised (tarve) nõuavad rahuldamist. 18. Poiss oli püüdnud ühe (vähk), mõned (särg) ja kilose (haug).

RÕHK.

54. Vaadelda ja võrrelda järgmiste sõnade hääldamist!

láadaline póemees léndur	balláad poéet diréktor
sámmuma áitama óhkama	niisámuti aitä'h tohóh
Rõhk 1. silbil, s. o. 1. silp on tugevamini hääldatav.	Rõhk on mõnel järgsilbil.

Eesti keeles on pearõhk esimesel silbil.

Paljudel võõrsõnadel ja mõnedel abisõnadel on pearõhk ka järgsilpidel.

Kaasrõhk on harilikult kolmandal ja viiendal silbil (näitlejanna, juhuslikkude).

PEENENDUS.

55. Võrrelda järgmiste sõnade hääldamist!

kuupalk
piiritulp
lambatall
kohvikann
külajutt

kuusepalk
aedtulp
hobusetall
mängukann
värvijutt

Häälikute „pehmemat“ hääldamist, nagu see esineb näiteks sõnades kuusepalk, mängukann jt., nimetatakse peenen duseks (palatalisatsiooniks). See nähtus esineb häälikute **l, n, r, s** ja **t, d** puhul.

Vormiõpetus.

SÕNALIIGID.

A. Käändsõnad.

56. Vaadelda järgmises lauseis jämendatult märgitud sõnu!

See **tubli poiss** päästis uppumisohust lapse.

Selle **tubli poisi** nimi on Lembit.

Seda **tubliti poissi** kiidetakse.

Sellesse **tubliste poisisse** suhtutakse aupaklikult.

Sellest **tubliti poisist** kasvab eeskujulik mees.

Sõnu, mida on võimalik käänta (näit. see tubli poiss), nimetatakse **käändsõnadeks** (noomeniteks).

57. Leida 15 asjade, olendite ja olukordade nimetust!

Näit.: sulg, paber, loom, uni, seisak, haigus jne.

Sõnu, mis märgivad asju, olendeid ja olukordi, nimetatakse **nimisõnadeks**.

Nimisõnade puhul võime esitada küsimuse: **kes? mis?**

Näit.: Kes töötab? Isa töötab. Mis see on? See on lennuk.

58. Leida 10 omadust väljendavat sõna, mis vastaksid küsimusele: **missugune?**

Näit.: **r a s k e** (puu), **i l u s** (tee), **s u u r** (poiss), **v a l g e** (paber), **h a i g e** (laps).

Sõnu, mis näitavad, **missugune** on mingi asi, olend või olukord, nimetatakse **omadussõnadeks**.

59. Leida 10 sõna, mis märgivad arvu või järjekorda!

Näit.: kaheksa, kaksteistkümmend, teine, tuhande üheksasaja neljakümmes jne.

Sõnu, mis märgivad arvu või järjekorda, nimetatakse **arvsõnadeks**.

Arvsõnad vastavad küsimusele: **mitu? mitmes?**

60. Jälgida, mida tähendavad järgmised jämendatult märgitud sõnad!

Linnud otsivad **endile** (s. o. lindudele) vaikseid pesitsemiskohti, sest **nad** (s. o. linnud) kardavad, et muidu **nende** (s. o. lindude) poegadel pole mõnus kasvada. **Niisuguseid** (s. o. vaikseid) kohti leiavad nad metsades ja puistikes.

Sõnu, mis asendavad kõne all olevaid nimi- või omadussõnu, nimetatakse **asesõnadeks**.

Asesõnad on näiteks: mina, sina, tema, meie, teie, nemad, enese, oma, see, too, niisugune, selline, kes, mis, missugune, kumb, keegi, miski, mingi jt.

61. Määrata kõik käändsõnad mingist luuletusest!

B. Pöördsõnad.

62. Vaadelda järgmisis lauseis jämendatult märgitud sõnade muutmist!

Koolis **õpin** mina, **õpid** sina ja **õpib** temagi. Me kõik **õpime** hoolega. Me **õpime** täna, **õppisime** eile ja kavatseme hommegi **õppida**. Me teame, et kes ei **õpi** koolis, see ei jõua ka elus edasi. Peame kõik **õppima**, et saada tublideks kodanikkudeks.

Sõnu, mida on võimalik pöörata (näit. sõna õppima), nimetatakse **pöördsõnadeks** (verbideks).

Pöördõnad märgivad tegemist või mingisuguses olukorras olemist ja vastavad küsimusele: mida teen? mida teed? mida tegin? mida olen teinud? mida olin teinud? mida teeksin? mida tegevat? mida tehakse? mida teha? jne.

C. Abisõnad.

63. Jälgida järgmises palas jämendatult märgitud sõnu ja vaadelda, kas ka neid on võimalik muuta!

Kuuse otsas.

Opman tahtis kuulda ja näha, mis õitselised öösi teevad. Ronis **sellepärast** suure kuuse **otsa**.

Õitselised said sellest **aru ja** tegid **just** selle kuuse **alla** suure tule **üles**. Suits tahtis opmani hinge võtta.

Mehikesel ei aidanud **viimaks** muu, **kui** pidi kuuse **otsast maha** hüppama. Sattus **just keset** tuld.

Kargas tulest **välja ja** jooksis **kiiresti edasi**.

Mehed karjuma: „**Ennäe**, kurivaim kukkus kuuse **otsast** tulle!“ Vemblad kätte ja opmanit **taga** ajama.

Ei sest **saadik** opman enam mehi varitsenud.

(Eesti rahvanali.)

Sõnu, mis ei muutu (näit. eile, varsti, üles, ja, ning, tõttu, vastu, noh, aitäh) või ainult mõnedes vormides muutuvad (näit. juurde, juures, juurest, otsa, otsas, otsast), nimetatakse **abisõnadeks** (partikliteks).

64. Leida mingist lugemispalast pöörd- ja abisõnu!

SUUR JA VAIKE ALGUSTAHT.

65. Leida riikide, linnade, jõgede, mägede, merede, järvede, saarte, loomade ja inimeste (nii ees- kui perekonna-) nimesid, igast liigist vähemalt kaks!

Seesuguseid nimesid, mis on pandud teatavale üksik-
esemele või üksikolendile, nimetatakse **pärisnimedeks**.

Pärisnimed kirjutatakse suure algustähga.

66. Jälgida järgmiste pärisnimede õigekirjutust!

1. Lugesin ajalehte „**Eesti Sõna**“. 2. Ajakiri „**Eesti Kirjandus**“ ilmus **Eesti Kirjanduse Seltsi** väljaandel. 3. Vabanduspäeva puhul esines **Eesti Omavalitsuse** juht **Tallinnas** pikema kõnega.

4. **Eesti kirjanduse** parimaks teoseks peetakse **A. H. Tammsaare** romaani „**Tõde ja õigus**“. 5. Aktus avati **R. Kulli** „**Kodumaa marsiga**“.

Ajalehtede, ajakirjade, asutiste ja organisatsioonide nimedes kirjutatakse **iga sõna** — peale abisõnade — **suure algustähga**.

Teoste (näit. kirjandusteoste, muusikapalade jm.) nimetustes kirjutatakse ainult **esimene sõna suure algustähga**.

67. Vaadelda järgmisi päris- ja üldnimesid ja nende kirjutamist!

Pärisnimi	Üldinimi
Mihkel, Kadri Juuli, August	mihklipäev, kadripäev juulikuu, augustikuu
Rootsi, Saksamaa Saaremaa, Mulgimaa	rootslane, sakslane saarlane, mulk
Mari, Mart Juhan Liiv, „Kalev“	mari, mardisant liiv, kalev

Pühade ja tähtpäevade nimetused on üldnimed ja kirjutatakse väikese algustähga (näit. vabanduspäev, jüripäev, jõulud). Samuti kirjutatakse väikese algustähga ka

rahvust või maa-alale kuuluvust märkivad sõnad (nagu soomlane, tartlane).

68. Võrrelda omadussõnu ja pärisnimesid järgmisis lauseis!

Omadussõna (küsimus: missugune?)	Pärisnimi (küsimus: mis? kes?)
Õpime koolis eesti ja saksa (missugust?) keelt. Lasksin endale valmistada türgi diivani. Oleme luteri usku.	Laev sõidab Eestist Taani- maale (kust kuhu?). Nägime Türgi (s. o. Türgi riigi) saadikut. Martin Luther elas Saksa- maal.

69. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti kas väikest või suurt algustähte!

1. Suviti oli (narva-jõesuus) nii (tallinlasi) kui (tartlasi).
2. Kuumadel (juulikuu) päevadel on mõnus (tamula) järves supelda.
3. Laulupidul äratasid erilist tähelepanu (muhulaste) värvirikkad rahvariided.
4. Autode kokkupõrge juhtus (jaama) tänavas.
5. Poisil oli puusal (soome) puss.
6. Pärast (jumalateenistust) läks (kadri) koju.
7. Poest ostis ta paki (hiina) teed ja kilo (viini) vorste.
8. Kalakaupmehel olid (vene) saapad jalas.
9. Isegi mööda raudteed sõites võib märgata, et (lõuna-eesti) loodus on mitmekesisem kui (põhja-eesti) oma.
10. Tänumeeli tuletame meelde neid, kes (eesti vabadussõjas) kangelaslikult võitlesid.
11. Enne (jõulu) olid külmad ilmad.
12. Ka (saksa) keelde on tõlgitud mitmed (eesti) kirjanduse silmapaistvamad teosed.
13. August Gailit kirjeldab oma romaanis („isade maa“) (eestlaste) ja (venelaste) vahelisi võitlusi.
14. Teatavasti

kuuluvad (eestlased soome-ugri) rahvaste hulka. 15. Ka vanasti on (mardipäeva) ajal (mardid) ja (kadripäeva) ajal (kadrid) ringi käinud.

70. Koostada palvekiri, milles algkoolilõpetaja avaldab soovi kuhugi teenistusse astuda! Andmed valida vabalt! Eeskujuks tarvitada palvekirja (vt. p. 270)!

Tähele panna! Viisakussõnad nagu *Härra Direktor, Härra Koolijuhataja, Härra Minister, Teie* jt. kirjutatakse kirjas suure algustähega.

PÕHIKÄANDED.

71. Jälgida järgmise tabeli põhjal, missugustes käänetes esineb **ainsuse omastava**, missugustes **mitmuse omastava** ja missugustes **i-mitmuse sisseütleva** tüvi.

Käänded	A i n s u s			
Nimetav	jalg			ratas
Omastav		jala	ratta	
Osastav	jalga			ratas-t
Sisseütl.	jalga	jala-sse	ratta-sse	
Seesütl.		jala-s	ratta-s	
Seestütl.		jala-st	ratta-st	
Alaleütl.		jala-le	ratta-le	
Alalütl.		jala-l	ratta-l	
Alaltütl.		jala-lt	ratta-lt	
Saav		jala-ks	ratta-ks	
Olev		jala-na	ratta-na	
Rajav		jala-ni	ratta-ni	
Kaasaütl.		jala-ga	ratta-ga	
Ilmaütl.		jala-ta	ratta-ta	

Käänded		Mitmus		
Nimetav		jala-d	ratta-d	
Omastav	jalgade			rataste
Osastav	jalgu		<i>rattai-d</i>	
Sisseütl.	jalgade-sse	<i>jalu-sse</i>	<i>rattai-sse</i>	rataste-sse
Seesütl.	jalgade-s	<i>jalu-s</i>	<i>rattai-s</i>	rataste-s
Seestütl.	jalgade-st	<i>jalu-st</i>	<i>rattai-st</i>	rataste-st
Alaleütl.	jalgade-le	<i>jalu-le</i>	<i>rattai-le</i>	rataste-le
Alalütl.	jalgade-l	<i>jalu-l</i>	<i>rattai-l</i>	rataste-l
Alaltütl.	jalgade-lt	<i>jalu-lt</i>	<i>rattai-lt</i>	rataste-lt
Saav	jalgade-ks	<i>jalu-ks</i>	<i>rattai-ks</i>	rataste-ks
Olev	jalgade-na	<i>jalu-na</i>	<i>rattai-na</i>	rataste-na
Rajav	jalgade-ni	<i>jalu-ni</i>	<i>rattai-ni</i>	rataste-ni
Kaasaütl.	jalgade-ga	<i>jalu-ga</i>	<i>rattai-ga</i>	rataste-ga
Ilmaütl.	jalgade-ta	<i>jalu-ta</i>	<i>rattai-ta</i>	rataste-ta

72. Kirjutada eelmise tabeli põhjal kõik ainsuse omastava põhjal moodustatud käänded sõnadest kas *pime*, *ninakas* või *kott*, *kate*!

Ainsuse omastava tüvi esineb kõigis ainsuse käändeis (alates sse-lõpulise sisseütlevaga) ja **mitmuse nimetavas**.

73. Kirjutada eelmise tabeli põhjal kõik mitmuse omastava alusel moodustatud käänded sõnadest kas *rahulik* ja *mõte* või *lukk* ja *liige* (mitm. omast. *liikmete*)!

Mitmuse omastava tüvi esineb kõigis de-mitmuse käändeis.

Ainsuse omastav ja mitmuse omastav on põhikäänded, sest nende tüved on aluseks teiste käänete moodustamisel.

Käenamine tüüpsõnade eeskujul.

Tark — kasvandik

74. Jälgida *tark* — *kasvandik*-tüüpi sõnade **käänamist!**

A i n s u s

Nim.	tark	kasvandik
Omast.	targa	kasvandiku
Osast.	tarka	kasvandikku
Sisseütl.	targasse	kasvandikusse
	tarka	kasvandikku

M i t m u s

Nim.	targad	kasvandikud
Omast.	tarkade	kasvandikkude
		e. kasvandike
Osast.	tarku	kasvandikke
Sisseütl.	tarkadesse	kasvandikkudesse
	targusse	kasvandikesse

Samuti kui *tark* käänduvad: nõrk, laev, varss, halb, leht (m. os. lehti), jälg, nurk, rong (m. os. ronge), riik, ader, põder, teder, asi jt.

Nagu *kasvandik* käänduvad: rentnik, mõisnik, laevnik, kunstnik, õnnelik, puiestik, rahulik jt.

75. Leida ainsuse seesütlev sõnadest *nurk*, *paat*, *pink*, *laut*, *aed*, *selg*, *park*, *kott*, *latv*, *tund*, *ait*, *tipp*, *hütt*, *metsatukk*, *pood*, *lodi*, *lõõg*, *vald*!

Sõnadel, mille omastav on nõrgaastmeline (näit. nurga, paadi), on ka seesütlev nõrgas astmes.

76. Märkida mitmuse omastav sõnadest *halb, poeg, pilv, roog, kapp, lesk, piisk, mapp, kaart, sulg, tuba, sõber, patt, hind, mart, jõulud, kott, lodi, plekk!*

Mitmuse omastav *tark-tüübist* on alati tugevaastmeline. Sõnatüübist *kasvandik* on tugevaastmelise mitmuse omastava kõrval lubatav ka nõrgaastmeline, näit. *kasvandikude* ehk *kasvandike, õnnelikkude* ehk *õnnelike*.

Uus — keel

77. Jälgida *uus* — *keel*-tüüpi sõnade käänamist!

	A i n s u s		M i t m u s	
Nim.	uus	keel	uued	keeled
Omast.	uue	keele	uute	keelte
Osast.	uut	keelt	uusi	keeli
Sisseütl.	uuesse	keelsesse	uutesse	keeltesse
	uude	keelde	uusisse	keelisse

Nagu *uus* käänduvad:

k ö i s, õis, reis, viis, paas, kuus;

k õ r s (om. *kõrre*), *vars, tõrs, õrs;*

k a a s (om. *kaane, m. os. kaasi*), *küüs, lääs;*

k ä s i (os. *kätt, sisseütl. kätte, m. om. käte, m. os. käsi*),
süsi, lüsi, mesi, tõsi.

Nagu *keel* käänduvad: *meel, tuul, nool, huul, seen, soon, peen, joon, äär, juur, veer* jt.

78. Tarvitada järgmisis lauseis kas ainsuse sisseütlevat või mitmuse omastavat!

1. Tammsaare „Tõde ja õigus“ on tõlgitud mitmesse (keel). 2. Raamat libises tüdruku (käsi) vahelt maha. 3. Tuul

pöördus (lääs). 4. Pange paberid (kaas) vahele! 5. Hiir sat-
 tus kassi (küüs) vahele. 6. Läksime jõe (äär). 7. Puud lähe-
 vad (õis). 8. Mulle tuli (meel), et me ilma võtmeta ei pää-
 segi (uus maja). 9. Suurvee ajal ümbritseb kalurionni
 ääretu (vesi-) lagendik. 10. Puud olid mere poolt puhu-
 vate (suur tuul) tõttu paindunud kõveraks. 11. Andke
 aerud minu (käsi)! 12. Vesi voolas igalt poolt üle nõu
 (äär). 13. Jaan hakkas endale ja oma perele (laas) eluaset
 rajama. 14. Poisid jaotati kahte (suur) rühma. 15. Pillid
 seati (hää!). 16. (Noor) vaimustusel ei olnud piire. 17. Tuli
 hõõgus (süsi) sees. 18. Vala vesi (tõrs).

Tähele panna! Ainsuse sisseütleva lõpul on neis sõna-
 des **-de**, mitmuse omastavas **-te**.

Rikas — tütar

79. Vaadelda *rikas* — *tütar*-tüüpi sõnade käänamist!

A i n s u s

M i t m u s

Nim.	rikas	tütar	rikkad	tütred
Omast.	rikka	tütre	rikaste	tütarde
Osast.	rikast	tütart	rikkaid	tütmeid
Sisseütl.	rikkasse	tütresse	rikastesse	tütardesse
			rikkaisse	tütresse

Nagu *rikas* käänduvad: mätas, teivas, lammas, kirves;
 mõte, kate, kolle, tõlge, hüpe, vise jt.

Siia kuuluvad ka *liige* (om. liikme)-tüüpi sõnad, millede
 mitmuse omastav on *liikmete*, näit. *võti*, *aste*, *iste*, *ripse*,
mähe, *seitse* jt.

Nagu *tütar* käänduvad: aken, peenar, küünal, koonal,
 kannel, kukal, katel, pastel (om. pastla) jt.

80. Kirjutada järgmisis lauseis klambreis olevad sõnad nõutavas käändes!

1. Tööline oli vigastanud oma (pöial). 2. Koosolekust osavõtt oli kohuslik kõikidele (liige). 3. Kasulikku (ettevõtte) tuleb toetada. 4. Vanasti juhtisid mõisatööd (kubjas). 5. Peeter võttis raamatud (kaenal) ja läks koju. 6. Kui me (lõpe) pärale jõudsimel, oli (lõke-) tuli juba kustunud. 7. Perenaine kõneles tihti oma linnas-elavatest (tütar). 8. Küll oli poiss uhke oma uute (pastel) üle. 9. Suvel tuleb võidelda nii (kärbes) kui ka sääskede vastu. 10. Otsustasime sõita (jalgratas). 11. Päikesepoolsete (aken) alla oli kitsastele (peenar) istutatud mitmesuguseid ilutaimi. 12. Tormisel ööl tantsivad merihaldjad vahutavate (laine) harjadel. 13. Mõnus on veeta pühi oma (perekonnaliige) keskel. 14. Põlevate (jõuluküünel) sära rõõmustab lapsi. 15. Mets vaikib langevate (lumehelvel) all. 16. Kütt kutsuti (kohus).

81. Võrrelda astmevahelduse esinemist *rikas* — *tütar*- ja *tark* — *kasvandik*-sõnatüüpides!

A i n s u s

Nim.	rikas	tütar	tark	kasvandik
Omast.	rikka	tütre	targa	kasvandiku
Osast.	rikast	tütart	tarka	kasvandikku
Sisseütl.	rikkasse	tütresse	targasse	kasvandikusse
			tarka	kasvandikku

M i t m u s

Nim.	rikkad	tütred	targad	kasvandikud
Omast.	rikaste	tütarde	tarkade	kasvandikkude
Osast.	rikkaid	tütreid	tarku	kasvandikke
Sisseütl.	rikastesse	tütardesse	tarkadesse	kasvandikku-
			desse	
	rikkaisse	tütresse	targusse	kasvandikuisse

Nagu võrdlusest selgub, on need sõnatüübid astmevahelduse seisukohalt vastupidised. Sõnatüübis *rikas* — *tütar* on nimetav nõrgas ja omastav tugevas, sõnatüübis *tark* — *kasvandik* aga nimetav tugevas ja omastav nõrgas astmes.

Mitmuse osastav on astmevahelduslikes sõnades alati tugevas astmes.

Aasta — raamat

82. Jälgida *aasta* — *raamat*-tüüpi sõnade käänamist!

	Ainsus		Mitus	
Nim.	aasta	raamat	aastad	raamatud
Omast.	aasta	raamatu	aastate	raamatute
Osast.	aastat	raamatut	aastaid	raamatuid
Sisseütl.	aastasse	raamatusse	aastatesse	raamatutesse
			aastaisse	raamatuisse

Samuti käänduvad: võimla, õhtu, kange, veski (m. os. veskeid), väeti, jõukas, mustjas; nädal (om. nädala), kartul (kartuli), paber, lootsik, kuningas (os. kuningat), neljas (om. neljanda, os. neljandat e. neljat); hale (om. haleda), pime, lage, tore, ese (om. eseme), ase, habe, ige, vare jt.

Eriti tuleb tähele panna, et siia rühma kuuluvad oma käänamiselt ka sõnad nagu *kindel* (om. kindla, os. kindlat), *number* (os. numbrit), *kelder*, *vanker*, *klamber*, *koppel*, *kangur*, *ankur* jt.

83. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti kas ainsuse osastavat või mitmuse nimetavat!

1. Isa kavatseb endale osta uut (vanker). 2. Noorem aus-tagu (vanem)! 3. (Tüdruk) mängivad palli. 4. Me armas-

tame (Eesti), oma (kodumaa). 5. Kuulsime heintes mingi-
sugust (krõbin). 6. Meil oli viis (kilomeeter) hobusega
sõita. 7. Mõned (vanker) olid uuesti värvitud. 8. Klassis oli
kaks korralikku (tahvel). 9. Suur sild läks maksma umbes
paarsada (miljon). 10. Korteris oli vähe (mööbel). 11. Oota-
sime (mardiõhtu). 12. Vihm mängib aknaklaasidel oma
(lõpmatu) mängu. 13. Olin paar (nädal) maal. 14. Tervita-
sime (õpetaja). 15. Poes müüdi (suhkur). 16. Andsin ora-
vale paar (pähkel). 17. Otsiti (haamer). 18. Hobune pidi
vedama (raske koorem). 19. Saabusid (rõõmus sõnum).

84. Märkida ainsuse osastav ja mitmuse omastav sõna-
dest *pikker, koppel, nukker, kuppel, kukkel, kittel, vapper,*
tapper, kukkur!

85. Võrrelda sõnade *kindel* ja *aken* käänamist!

	A i n s u s		M i t m u s	
Nim.	kindel	aken	kindlad	aknad
Omast.	kindla	akna	kindlate	akende
Osast.	kindlat	akent	kindlaid	aknaid
Sisseütl.	kindlasse	aknasse	kindlatesse	akendesse
			kindlaisse	aknaisse

Kindel on astmevaheldusetä sõna (käändub *aasta* ees-
kujul) ja selles liitub ainsuse osastava lõpp **-t** ja mitmuse
tunnus **-te** ainsuse omastava tüvele (kindla-t, kindla-te),
aken aga on astmevahelduslik sõna (*tütar*-tüüpi) ja siin lii-
tub ainsuse osastava lõpp **-t** ja mitmuse tunnus **-de** ainsuse
nimetava tüvele (aken-t, aken-de). *Kindel* on kolmanda-
välteline, *aken* aga teisevälteline sõna.

86. Leida ainsuse osastav ja mitmuse omastav sõnadest
korsten, katel, tapper, number, pähkel, kukal, kamber,
pipar, sammal!

87. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti klambreis olevaid sõnu!

1. Onu ehitab suurt (kelder). 2. Karjapoiss oli uhke oma uutele (pastel). 3. Meil tuleks enam hoolitseda korralik-kude (elamu) eest. 4. Suurte vihmasadude tõttu oli (tuhat) inimeste elu hädaohus. 5. Tuletõrjujad oma (läikiv kiiver) meeldisid lastele. 6. Mõnus on suvel lebada (kõrvetav päikesekiir) all. 7. Tahame elada vabadena ja (õnnelik). 8. Paljudele (suusataja) meeldib sõita mägedes. 9. Õpetaja jutustas meile muistsetest (lossivare). 10. Pardipojad põgenesid kiiresti kaldaveersetesse (kõrkjas). 11. Taat otsis kõikidest (tasku), kuid ta ei leidnud (taskurätik). 12. Järgnesime rõõmuga oma (väsimatu) juhtidele. 13. Ilus on jalutada vaiksetel (suveõhtu). 14. Raske oli rännata mööda (põhjatü tee). 15. Paar (peenar) minu aiamaast on (por-gand) all.

88. Võrrelda sõnatüüpide *saunik* ja *mõisnik* käänamist!

A i n s u s

Nim.	saunik (2. välde)	mõisnik (3. välde)
Omast.	sauniku	mõisniku
Osast.	saunikut	mõisnikku
Sisseütl.	saunikusse	mõisnikusse e. mõisnikku

M i t m u s

Nim.	saunikud	mõisnikud
Omast.	saunikute	mõisnikkude e. mõisnike
Osast.	saunikuid	mõisnikke
Sisseütl.	saunikutesse	mõisnikkudesse
	saunikuisse	mõisnikesse

Saunik-tüüpi astmevahelduseta sõnade ainsuse osas-tava lõpp on **-t**, mitmuse tunnus **-te**. *Mõisnik*-tüüpi sõnad

on astmevahelduslikud ja nende osastav on tugevaastmeline ja kirjutatakse kahe k-ga (rentnikku).

89. Rühmitada järgmised sõnad vastavalt sellele, kas nad käänduvad *saunik* või *mõisnik* sõna eeskujul, ja leida nende sõnade ainsuse osastav!

Kartlik, rahulik, vastik, ööbik, lagendik, lüpsik, kuusik, tõrvik, tulevik, saadik, lihunik, lepik, jooksik, mõistlik, puiestik, kolmandik, kaustik, nõmmik, leplik, rästik, sisalik, laevastik, laulik, lõplik, kaksik, lootsik, rätik, künklik, maastik, elanik, metsik, lugemik, hommik, kunstnik.

Näidis:

Saunik	Mõisnik
vastik, vastikut ööbik, ööbikut	kartlik, kartlikku rahulik, rahulikku

90. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti klambreis märgitud sõnu!

1. Pange kiri (ümbrik)! 2. Kirikusse oli kogunenud rohkesti (usklik). 3. Paljudele (kehvik) avanes võimalus maad saada. 4. Laual oli kaks (taldrik). 5. Laps kartis (ämblik). 6. Meie läheduses on mitu (korralik) spordiplatsi. 7. Nägin heinamaal (imelik heinaritsik). 8. Imetlesime (ilus talvemaastik). 9. See linn on kuulus oma (teaduslik) õppeasutiste poolest. 10. Kõikide (elanik) soove püüti rahuldada. 11. Ootasime noorte (kirjanik) esinemist. 12. (Vabatahtlik) salgad läksid rindele. 13. Üks valvekorral olevatest (politseinik) märkas (põgenik). 14. Elu läks jälle (harilik) roobastesse. 15. Püüdke hoiduda (võimalik) pahandustest! 16. Meie ärist saate (vajalik) tarbeasju. 17. Hädaohu eest hoiatati kõiki (kodanik).

KAANDSÕNADE ÕIGEKEELSUST.

Ainsuse osastav.

91. Jälgida ainsuse osastavat!

puud, teed, koid, kantseleid	lõpp -d
kirikut, pimedat, peenart, vaest	lõpp -t
vana, tarka, õnnelikku, poodi	lõputa

Ainsuse osastav võib olla lõputa, **d**- või **t**-lõpuline.

Lõpp **-d** esineb ainsuse osastavas **pika täishääliku** või **kaksiktäishääliku järel**. Kaashääliku järel on ainsuse osastavas **d** ainult kuues sõnas, nimelt vormides *und, lund, tuld, merd, verd, mõnd*, (vrd. keelt, soont, äärt, peenart jt.).

92. Tarvitada õigesti ainsuse osastavat ja mitmuse nimetavat järgmisis lauseis!

1. (Hea kooliruum) soodustavad (edukas töö).
2. Kõik (õpilane) ei suutnud (raske ülesanne) lahendada.
3. Kaks (tüse härra) ootas (lähenev auto).
4. Mööda (maantee) tuli sõita kümme (kilomeeter).
5. Vaatlesime (ilus sätendav meri).
6. Pakuti (pehme leib) ja (värske või).
7. Äkki kuulsime (hirmus mürin).
8. Ema noomis (Jüri) ja (Leenu).
9. Andres otsib (hoolikas, usin) ja (tugev töökaaslane).
10. Hobune ei jõudnud nii (raske koorem) vedada.
11. Karbis oli paar (inetu putukas).
12. Ootasime (õhtu), et siis (raadio) kuulata.
13. (Pagulane) elasid mitu (aasta) Soomes.
14. (Viimane ajalehenumber) polnud enam saada.
15. Enne (kojuminek) (matkaja) peatusid mäel, et nautida (kaunis maastik).
16. Möödus kümmekond (minut), enne kui (tuletõrjuja) saabusid.

Ainsuse sisseütlev.

93. Moodustada järgmistest sõnadest ainsuse sisseütleva mõlemad vormid! Tarvitada ainsuse sisseütleva lühemaid vorme lauseis!

1. Pea, maa, suu, soo, töö (näit. peasse — p ä h e ; õppisin luuletuse p ä h e),

2. oja, maja, kivi, nina, pori, meri, tuli, uni, lumi, veri (ojasse — o j j a ; kivi kukkus o j j a).

Silmas pidada, et neil sõnadel, millede ainsuse osastav on kahe- või enamsilbiline t-lõpuline (hoonet, sadamat), on ainult sse-lõpuline sisseütlev.

N ä i t.: Astusin kambrisse, vagunisse, lootsikusse, keldrisse, kajutisse, läksin laagrisse, ujulasse jne.

Mitmuse omastav ja de-mitmus.

94. Jälgida järgmise tabeli põhjal, kuidas mitmuse omastav oleneb ainsuse osastavast!

Ainsuse osastav	Mitmuse omast.	Järeldused
1. puu- d koi- d mer- d	puu- de koi- de mere- de	Kui ainsuse osastava lõpuks on d , siis mitmuse omastavas on tunnus de .
2. isa tarka aednikku jõge	isa- de tarka- de aednikku- de jõge- de	Kui ainsuse osastav on lõputa, siis mitmuse omastavas on tunnus de .

Ainsuse osastav	Mitmuse omast.	Järeldused
3. aasta-t kindla-t raamatu-t mõte-t keel-t vaes-t	aasta-te kindla-te raamatu-te mõte-te keel-te vaes-te	Kui ainsuse osastava lõpuks on t , siis mitmuse omastavas on tunnus te .
4. säde-t liige-t võti-t	sädeme-te liikme-te võtme-te	me-sõnades esineb mitmuse omastavas me (liikme-te), mis ainsuse osast. puudub.
5. pere-t piiga-t lauljanna-t tütar-t	pere-de piiga-de lauljanna-de tütar-de	Mõnedes sõnatüüpides (näit. <i>tütar</i> -tüübis) on ains. osast. -t , kuid mitmuse omastavas -de .

Astmevahelduslikes sõnades mitmuse omastav on samas astmes kui ainsuse osastav (tarka — tarkade, mõtet — mõtete). Erandiks on **me-sõnad**: liiget — **liikmete**.

95. Leida järgmistest sõnadest ainsuse osastav ja mitmuse omastav! Silmas pidada seejuures astmevaheldust!

Võõras aednik, nõrk sild, virk sepp, kuum pliit, kannalik tütar, kartlik loom, habras lill, kurb teade, lai hoone, õnnelik sõber, hall sammal, pikk laud, peen ratas, must kate, uus liige, väike võti, kõva ase.

96. Muuta järgmised laused nii, et jämendatult märgitud sõnad esineksid vastavas de-mitmuse käändes!

1. **Rahuliku naabriga** ei teki tüli. 2. **Õnnetule reisijale** sai osaks kurb saatus. 3. **Väsimatul töötajal** on ikka leiba. 4. **Eelmisel aastal** oli hea viljasaak. 5. **Paremale suusatajale** anti auhindu. 6. Lapsed olid vaimustatud **uuest õpetajast**. 7. Onu jutustas **julgest sõdurist**. 8. Oma pärandust pidi Eerik jagama **vanema vennaga**. 9. Ronisime **kõrgele kaljule**. 10. Jahu pandi **suurde kotti**. 11. Pääsuke puudutas oma **pika tiivaga** järvepinda. 12. Poisid kõnelesid **uuest jalg-rattast**. 13. Oleme meiegi elanud **rahutul ajal**. 14. Sügisetuul tormas üle **lageda põllu**. 15. Hundid elavad **suures metsas**. 16. **Soojal suveõhtul** laulab ööbik kaunisti. 17. Paraadi ei korraldata ometi **harilikul tööpäeval**. 18. Avaldati tänu **hoolsale liikmele**. 19. **Riiklikul pühäl** kaunistage oma kodu **lehviva lipuga!** 20. **Avaral tänaval** liikusid uhked omnibused.

97. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti de-mitmuse tunnust!

1. Raamatu—ta kodu on nagu aken—ta maja. 2. Vaimse elu teerajajad on tihti tõusnud vaes—st olu—st. 3. Meie noored peavad olema oma riigi murdumatu—ks tuge—ks. 4. Tuleb hoiduda eemale hädaohtlikku—st kohta—st. 5. Ärge minge pesemata kä—ga sööma! 6. Noorema—s klassi—s oli rohkesti õpilasi. 7. Peedu on tugeva— lihas—ga poiss. 8. Ronisime kõrge—le lotja—le. 9. Onu on elanud väga palju—s kohta—s. 10. Tore oli liuelda terava— uisku—ga libedal jääl. 11. Muinasjuttu—s saab tihti karjapoiss kuningaks. 12. Väljak on lillepeenar—ga äärestatud. 13. Jalutasime mööda vahtra—ga palistatud puiesteed ja tutvusime ajaloolis— varem—ga. 14. Vanake liikus nüüd

rahulikult sooja—s tuhvli—s omas toas ja vestles omas—ga. 15. Ravimisel tarvitati taime—st valmistatud rohte. 16. Kui vesi imbub niiske—sse põrandalauda—sse, võivad need mädanema hakata. 17. Taevas oli kaetud hõreda—rünkpilve—ga. 18. Tumeda— juus—ga taluperemees puhastas oma riideid õlekõr—st. 19. Piiritust aetakse kartuli—st. 20. Kõrged kuused moodustavad otsekui mingisuguse kaitsevalli kidurama—le mändi—le ja nõtke—le kaske—le, mis kasvavad metsa keskmises osas.

Mitmuse osastav.

98. Vaadelda, missugused on mitmuse osastava lõpul

aasta- id , tütre- id , varese- id , pu- id	lõpp- id
koi- sid , piiga- sid , talu- sid , jõge- sid	lõpp- sid
tark- u , aednikk- e , endis- i , uus- i	mitmuse tüve täishäälikuks e, i, u.

Mitmuse osastava lõpuks võib olla **-sid** ja **-i**, mitte aga **-si**. Ainult sel korral saab mitmuse osastava lõpul esineda **s+i**, kui sõna tüvi lõpeb **s**-häälikuga (näit. uus+i, teis+i, raskus+i jt.). Kui aga sõna tüves puudub **s**, siis ei saa ka mitmuse osastava lõpul esineda **s+i** (näit. sõnades heli, nimi jne.).

99. Tarvitada järgmistes sõnapaarides õigesti mitmuse osastava lõpul kas **-id**, **-sid** või **-i**!

Haige käsi, värske kartul, kollane pudel, lilla seelik, katkine kaas, kena pere, uus talu, tulus abinõu, hea püha, roheline käbi, tige lõvi, lõhkine pada, suur kuju, kevadine lõbu, tore auto, ootamatu tulu, endine preester, huvitav unenägu, teine neiu, kirju paber, kõrge mägi.

100. Jälgida mitmuse osastavat tark — kasvandik-tüüpi sõnades!

e-, i- ja u-tüvelised sõnad.

Tüve täishäälik ainsuses	Mitmuse osast. lõpphäälik
-e leht, lehte säask, säaske	lehti säaski -i
-i pink, pinki pood, poodi	pinke poode -e
-u vihk, vihku elanik, elaniku	vihke elanikke -e

e-tüveliste sõnade mitmuse osastava lõpul on -i, i- ja u-tüveliste lõpul -e.

a-tüvelised sõnad.

1. silbi täishäälik.	Ainsus	Mitmuse osastav	Erandid
a	laev, laeva	laevu	
i	hind, hinda	hindu -u	pikki
õ	sõda, sõda	sõdu	kingi -i
ei	sein, seinä	seinu	silmi
äi	käi, käia	käiu	
e	mets, metsa	metsi	1) orje
o	koht, kohta	kohti	tühje
u	nurk, nurka	nurki -i	nuie -e
ä	härg, härga	härgi	2)
ö	sööt, sööta	sööti	tube
ü	süld, sülda	süldi	kode

Kui a-tüveliste esimeses silbis on **a, i, õ, ei, äi**, siis on mitmuse osastava lõpul **u**; kui esimeses silbis on teised häälikud, siis on **i**. Erandiks on sõnad 1. **pikki, kingi, silmi**, 2. samuti sõnad, milledes tüve **i** ja **j** järel esineb **i** asemel **e** (kurje jt.), 3. esmavärtelised sõnad, millele 1. silbis on **u** või **o** (nuge, ode jt., kuid omi, osi).

101. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti mitmuse osastavat!

1. Ema ostis turult (ploom, õun, pirn, kirss). 2. Lapsed ootavad igatsusega lähenevaid (jõulud). 3. Linnuke lehvitab abitult oma (nõrk tiib). 4. Paljud ettevõtted said (ränk kahju). 5. Tuleõnnetuses hävis hulk (elumaja, laut, kuur) ja (tall). 6. Isegi mõningaid (hunt, karu) ja (põder) leidub meie laantes. 7. Eemalt kuuldus raskeid (samm). 8. Ma ei leidnud kuskilt oma uusi (sukk) ja (king). 9. Umbruskonna segametsades kasvab (mänd, kuusk, lepp, pärn, kask, tamm) ja (saar). 10. Külalistele pakuti mitmesuguseid (külm) ja (soe roog). 11. Meie jõgedes leidub (särg, haug, luts, kiisk) ja (muu kala). 12. Katsusin kassi sametpehmeid (käpp). 13. (Vajalik relv) polnud kuskilt saada. 14. Jõe põhjast tuli päevavalgele hulk (vana püss, mõõk, oda) ja (muu sõjariist). 15. Meile näidati (kõik) ilusamaid (paik). 16. Puusepalt telliti (tool, laud) ja (kapp). 17. Sadamas nägime (paat, lodi) ja (laev). 18. Kas sul on (vend) ja (õde)? 19. Oma rännakuil pidime ületama kõrgeid (mägi) ja (lai jõgi). 20. Hinnakem kangelaste (tubli tegu)!

102. Tarvitada järgmises katkendis õigesti mitmuse osastavat, kirjutades vihikusse ainult sulgudes olevad sõnad!

NAITUSEL.

Igal sügisel korraldatakse meil (põllumajanduslik) ja (tööstuslik näitus). Näitusele võib välja panna (koduloom ja -lind, mitmesugune aed- ja põldvili), samuti kodumaal ja -lind, mitmesugune aed- ja põldvili), samuti kodumaal valmistatud (kaup, käsitöö ja tööstussaadus). Harilikult on näitustel rohkesti (siga, lehm, lammas, kits) ja (hobune). Esineb ka (hani, part, kana, kukk, kalkun, tuvi, kodujänes) ja (hõberebane). Aed- ja põldviljade osakonnas võib näha (kartul, porgand, kapsas, kaalikas, naeris, peet, kõrvits, tomat, uba) ja (hernes). Puuviljadest näeme (õun, pirn, ploom, kirss, kreek) ja isegi (viinamari). Siin leiame samuti (mitmesugune purk, pudel) ja (klaas), millede säilitatakse (keedis) ja (marjamahl). Seintel märkame (suur tabel), mis selgitavad, kuidas tarvitada (sobiv väetis).

Käsitöö-osakonnas võime vaadelda (igasugune) kootud (ese), näiteks (suur vaip, rätik, lina, tekk, kinnas, sukk, sokk, kampsun, aknakardin, mööbliriie) ja muud. Nahatööde alalt silmame (mapp, kohver) ja (käekott). Ka mööblit, näiteks (laud, tool, sohva, kapp, pink, peegel, riiul) ja (voodi), on toodud küllaldaselt näitusele. Huviga vaadeldakse ka (elektritarve) nagu (keedunõu, triikraud, elektrilamp) ja (raadioaparaat).

Avaral näituseväljakul on näha (mitmesugune põllutööriist), näiteks (ader, äke, rehepeksumasin) ja (traktor). Rohkesti on ka (igasugune sõiduk) nagu (vanker, jalgratas, mootorratas) ja (auto).

103. Jälgida järgmise tabeli põhjal kolmesilbise omastavaga **ne-**, **s-**sõnade mitmuse osastavat!

lahtine, lahtise — lahtisi	punane, punase — punaseid
lõhkine, lõhkise — lõhkisi	hobune, hobuse — hobuseid
kinnine, kinnise — kinnisi	liivane, liivase — liivaseid
aastane, aastase — aastasi	talvine, talvise — talviseid
õhtune, õhtuse — õhtusi	niisugune — niisuguseid
näitus, näituse — näitusi	kerjus, kerjuse — kerjuseid
raskus, raskuse — raskusi	lihas, lihase — lihaseid
tervis, tervise — tervisi	otsus, otsuse — otsuseid
tööstus, tööstuse — tööstusi	hoidis, hoidise — hoidiseid

Kolmandavätelistel kolmesilbise omastavaga **ne-** ja **s-** sõnadel on mitmuse omastava lõpul **-i** (lahtisi). Teise- ja esmavätelistel kolmesilbistel on aga mitmuse osastava lõpul **-id** (punaseid).

104. Tarvitada õigesti järgmisis lauseis mitmuse osastavat!

1. Tuletati meelde (endine aeg). 2. „Oma pika eluea jooksul olen põdenud (mitmesugune haigus),“ ütles vanamees. 3. Laadal oli rohkesti (mustlane). 4. Leena armastab (kaktus). 5. Külastasime mitmeid (tsirkus), kus nägime (hiiglane) ja (kääbus). 6. Näitusele tekkis iga aastaga ikka rohkem (igasugune putkake). 7. Aeg oli täis ärevaid (sündmus). 8. Õpilane peab julgema avaldada oma hilinemise (põhjus). 9. Asutati uusi (käitis). 10. Merel oli mitme meetri (kõrgune) laineid. 11. Saada onule ka (tervis)! 12. Allveelaeva päästmiseks oli (lootus). 13. Kevadel vajatakse maale (põllutööline) ja (karjane). 14. Püüdkem heastada (=heaks teha) oma (ülekohtune tegu)!. 15. Loomaaias näidati meile mitme meetri (pikkune) madusid. 16. Oodati uusi (seadus). 17. Kõikidele kirjadele ei tule niikuinii (vastus).

I-MITMUSE TARVITAMISEST.

105. Jälgida järgmiste sõnade mitmuse osastavat ja i-mitmuse sisseütlevat!

Mitmuse osastav		i-mitmuse sisseütlev
1. -id	rikkai-d, tütrei-d aastai-d, raamatui-d pui-d, katusei-d	rikkai-sse, tütrei-sse aastai-sse, raamatui-sse pui-sse, katusei-sse
2. -u, -e, -i	tark- u , aednikk- e keel- i , katkis- i	targ- u -sse, aednik- e -sse keel- i -sse, katkis- i -sse
3. -sid	koi-sid, talu-sid pere-sid, piiga-sid	i-mitmus puudub

1. Kui mitmuse osastava lõpul on **-id**, siis asendatakse i-mitmuse moodustamisel **-d** vastava käändelõpuga (raskei-d, raskei-sse, raskei-s, raskei-le jne.).

2. Kui mitmuse osastava lõpul on **-e, -i** või **-u**, siis i-mitmuse moodustamisel asendatakse ainsuse tüve täishäälik mitmuse osastavas esineva täishäälikuga (jalg-**u**, jal-**a**-s, jal-**u**-s; aednikk-**e**, aednik-**u**-l, aednik-**e**-l).

3. Kui mitmuse osastava lõpul on **-sid**, siis i-mitmus puudub.

106. Tarvitada de-mitmuse asemel i-mitmust!

1. Pange kulunud raamatutele paberid ümber!
2. Kõik töömured lasusid peremehe õlgadel. 3. Lahkuja viimastes sõnades kajastus valu. 4. Meie kirjanduse parimate teostes kujutatakse maaelu. 5. Tore on matkata ilusatel suvepäevadel. 6. Noorte

silma des särab elurõõm. 7. Tolmustes ruumi-
 des viibimine on tervisele kahjulik. 8. Kõikides riiki-
 kides hoolitsetakse rahvahariduse tõstmise eest. 9. Ko-
 danikkudel peab olema usku oma rahva elujõusse.
 10. Lennuk kadus tumedatesse pilvedesse.
 11. Suurtes kõrgustes on õhk hõre. 12. Nüüdsel
 ajal tehakse filme ka loomulikkudes värvides.
 13. Mõnikord võib tekkida tüli tühistest asjadest.
 14. Õpilane vabastati võimlemisest tervislikkudel
 põhjustel. 15. Põõsastel ja puudel särasid
 kastetilgad. 16. Eksisime nädalaid suurtes metsades
 ja tihedates pädrikutes. 17. Vanamees kaebas
 rindades valu. 18. Metsa kohal säras imeselgetes
 värvides vikerkaar. 19. Meile jutustati lugusid kau-
 getest võõrastest maadest. 20. Lilled õitsevad
 peenardel. 21. Sõitsime jalgratastel onule külla.

Märkus. i-mitmuse käänded on samas astmes kui
 ainsuse vastavad käänded, näit. jalale — jalule, rentnikul —
 rentnikel, mõttes — mõtteis jne.

Sõnatüübis uus jääb sisehäälik s i-mitmuses püsima
 (uusile, käsil).

Võõrsõnade käänamisest.

107. Võrrelda järgmiste sõnade käänamist!

tee, tee, teed, teesse	idee, idee, ideed, ideesse
vaat, vaadi, vaati	kandi/daat, kandi/daadi, kandi/daati
kurt, kurdi, kurti	kontsert, kontserdi, kontserti
raamat, raamatu, raamatut	album, albumi, albumit

Võõrsõnad käänduvad üldiste reeglite kohaselt.

OMADUSSÕNADE VÕRDLEMINE.

108. Vaadelda järgmisis lauseis jämendatult märgitud omadussõnu!

Toivo on küll **hoolas**, kuid Leino on veel **hoolsam**. **Kõige hoolsam** on aga Arvo. Ta on klassi **hoolsaim** õpilane.

Omadussõnadel on kolm võrret: alg-, kesk- ja ülivõrre.

109. Jälgida järgmise tabeli põhjal alg-, kesk- ja ülivõrde esinemist!

Algvõrre	Keskvõrre	Ülivõrre
1. madal kõrge hall rahulik	madala-m kõrge-m halli-m rahuliku-m	kõige madalam e. madalaim kõige kõrgem e. kõrgeim kõige hallim kõige rahulikum
2. tark hull	targe-m hulle-m	kõige targem kõige hullem
3. kirju hapu	kirju-m hapu-m	kõige kirjum kõige hapum
4. hea palju	parem enam	kõige parem e. parim kõige enam e. enim

Keskvõrre moodustatakse sel teel, et algvõrde omastavale lisatakse keskvõrde tunnus **-m** (terava + **m**), a- ja u-tüvelistel *tark*-tüüpi sõnadel on keskvõrde lõpul **-em** (targem).

Ülivõrre saadakse nii, et keskvõrde ette asetatakse sõna „kõige“ (kõige suurem). Selle kahesõnalise ülivõrde kõrval on paljudest sõnadest tarvitusel ka **lühem** ehk **im-ülivõrre**.

110. Kirjutada tabeli kujul alg-, kesk- ja ülivõrre järgmistest sõnadest!

Karm, tõsine, tähtis, suur, tume, väärtuslik, arg, vilu, tuhm, vaene, püha, virk, noor, halb, pikk, salajane, niiske, rikas, eeskujulik, peen, lahtine, selge, tihe. Näit.:

Algvõrre	Keskvõrre	Ülivõrre
karm	karmim	kõige karmim

ASESÕNA.

111. Vaadelda asesõna tarvitamist ühenduses rõhutamise-ga!

Asesõna ei ole rõhutatud	Asesõna on rõhutatud
Ma lähen varsti koju.	See olin mina , kes kadunud asja leidis.
Kuhu te tõttate?	Kas ka teie võtsite osa koosolekust?
Rändur jutustas mulle oma elust.	Eks igal mehel ole omad mured.

Asesõnadest, millel on kahesugused vormid (näit. mina — ma, minul — mul, nemad — nad jne.), tarvitatakse pikemaid siis, kui asesõna on rõhutatud, lühemaid aga sel korral, kui asesõna on rõhutamata.

Asesõna **oma** lauserõhuta asendis ei **muutu**.

112. Võrrelda **oma** ja **enese** tarvitamist!

Poiss vaatles oma tööd. Ametnik pani paberi oma taskusse. Sõber kutsus mind oma paati.	Poiss vaatles ennast . Ametnik võttis paberi enesele . Sõber kutsus mind enese juurde.
Omadussõnalises tähendus duses (vastava nimisõna ees) tarvitatakse asesõna oma .	Nimisõnalises tähendus ses (vastab küsimustele: keda? kellele? kellest? kelle juurde? jne.) tarvita- takse sõna enese .

113. Jälgida asesõnade **mis**, **miski** ja **kumb**, **kumbki** käänamist!

Ainsus.

Nim.	mis	miski	kumb	kumbki
Omast.	mille	millegi	kumma	kummagi
Osast.	mida	midagi	kumba	kumbagi
Sisseütl.	millesse	millessegi	kummasse	kummassegi
Seesütl.	milles	milleski	kummas	kummaski
Seestütl.	millest	millestki	kummast	kummastki
Alaleütl.	millele	millelegi	kummale	kummalegi
Alalütl.	millel	millelgi	kummal	kummalgi
Alaltütl.	millelt	milleltki	kummalt	kummaltki
Saav	milleks	millekski	kummaks	kummakski

jne.

Tähele panna! **ki-**, **gi-**liide liitub sõnades *keegi*, *miski*, *kumbki* ja *ükski* alati vastavale käändelõpule (kelle-le-gi, ühe-s-ki).

114. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti asesõnu!

1. (Keegi) vanamehel oli rahakott laadal ära kadunud.
2. (Minul, mul) oli kaasas kaks pakki.
3. (Kellelt, kelt) sa said need roosid?
4. Päike saatis (oma, omi) kuldseid kiiri üle hommikuse metsa.
5. Kas ka (nemad, nad) sõidavad mere äärde?
6. Tuttavate soovitusel sai tädi (enesele, omale) uue kaasüürilise.
7. Härg oli muutunud metsikuks ega hoolinud enam (miski).
8. Iga kodanik peab valima (enesele, omale) sobiva tegevusala.
9. Nüüd ei soovinud ostjad enam (miski) ja lahkusid poest.
10. Ema tuli tuppa, (kumbki) käes õun.
11. Kui (sina, sa) koju jõuad, siis osta (enesele, omale) uus kohver!
12. Vanaeit tülitseis alati ega saanud läbi (keegi).
13. Võtsin püssi (eneseaga, omaga) kaasa.
14. Iga rahvas peab ise kaitsma (oma, enese) vabadust.
15. Peeter kutsus kõik sõbrad (enese, oma) juurde ja korraldas neile õhtusöögi.
16. Ära kõnele sellest (keegi).
17. Onu ostis Tartumaale (enesele, omale) talukoha.
18. Ma ei saanud osa võtta (kumbki) tänavusest võistlusest.

ARVSÕNADE TARVITAMISEST.

115. Vaadelda järgmist arvsõnade tabelit!

	Põhiarvud	Järgarvud
Lihtarvud	üks	esimene
	kaks	teine
	kolm	kolmas
	kümme	kümnes
	sada	sajas
	tuhad, tuhande	tuhandes, tuhandenda
	miljon, miljoni	miljones, miljonenda

	Põhiarvud	Järgarvud
Liitarvud	üksteist(kümmend) kakskümmend kakskümmend üks sada kümme kakssada tuhat üheksasada nelikümmend kaks	üheteistkümmes kahekümmes kahekümne esimene saja kümmes kahesajas tuhande üheksasaja neljakümne teine

Arvsõnad jagunevad **põhi-** ja **järgarvudeks**. Põhiarvud vastavad küsimustele: mitu? kui palju?, järgarvud küsimusele: mitmes?

116. Jälgida liitarvsõnade kokku- ja lahkukirjutamist!

Kokku	Lahku
üksteist(kümmend) kakskümmend kaheksakümmend kakssada kuussada	kakskümmend üks kakssada kuusteist üheksasada üheksakümmend kaks tuhat kolm miljonit kakssada viiskümmend tuhat kuus- sada seitsekümmend neli

Kokku kirjutatakse liitarvud 11—19 ja **kümned** ja **sajad** neid määravate arvudega. On tulus meeles pidada, et kokkukirjutatavate arvsõnade teiseks liitosaks on sõnad **-kümmend** või **-sada** (kuussada kolmkümmend).

117. Vaadelda liitarvude käänamist!

	Põhiarv	Järgarv
Nim.	viissada kaksteist	viiesaja kaheteistkümnes
Omast.	viiesaja kaheteistkümne	viiesaja kaheteistkümnenda
Osast.	viitsada kahteteistkümmend	viiesaja kaheteistkümnendat
Sisseütl.	viiesaja kaheteistkümmesse	viiesaja kaheteistkümmendasse
Seesütl.	viiesaja kaheteistkümnes	viiesaja kaheteistkümnendas
Alaleütl.	viiesaja kaheteistkümmele	viiesaja kaheteistkümnendale

Põhiarvudel käänduvad kõik sõnad nimetavas, omastavas ja osastavas; järgmised käändeis jäävad eelmised arvud omastavasse ja käändub ainult viimane arv.

Järgarvudel käändub ainult viimane sõna (näit.: See juhtus **tuhanda üheksasaja kolmekümne üheksandal** aastal).

Kui järgarv kirjutatakse araabia numbriga, siis tarvitatakse järgarvu märkimiseks **punkti** (näit.: Olen sündinud 1914. aastal).

118. Nimetada järgmisi arve!

12., 400 000, 56., 41, 2000, 251., 19 673, 287., 79., 2 354 669, 5723., 88 634.

PÕÖRDSÕNA VORMISTIK.

119. Jälgida pöörd sõna pöörd eideid ja aegu!

Muuted	Olevik	Lihtminevik	Pöörd e- lõpud
Ainsus	1. pööre (mina) vaata/ n	vaata/ si/n	-n
	2. pööre (sina) vaata/ d	vaata/ si/d	-d
	3. pööre (tema) vaata/b	vaata/s	—
Mitmus	1. pööre (meie) vaata/ me	vaata/ si/me	-me
	2. pööre (teie) vaata/ te	vaata/ si/te	-te
	3. pööre (nemad) vaata/va/ d	vaata/ si/d	—
	Täisminevik	Enneminevik	
Ainsus	1. pööre olen vaadanud	olin vaadanud	
	2. pööre oled vaadanud	olid vaadanud	
	3. pööre on vaadanud	oli vaadanud	
Mitmus	1. pööre oleme vaadanud	olime vaadanud	
	2. pööre olete vaadanud	olite vaadanud	
	3. pööre on vaadanud	olid vaadanud	

Pöörd sõnal on kolm pööret nii ainsuses kui mitmuses.

Pöörd sõnal on kaks aega, olevik ja minevik. Minevik omakorda võib olla kolmesugune: lihtminevik, täisminevik ja enneminevik. Lihtmineviku tunnusteks on **-si-** ja **-i-** (näit. vaata/**si/n**, pes/**i/n**). Täis- ja enneminevik on moodustatud pöörd sõna *olema* abil.

120. Vaadelda pöörd sõna kõneviisi!

1. Kindel kõneviis.

Peremees töötab. Lapsed mängivad. Kaupmees on linna sõitnud. Laadal kaubeldakse. Maja oli müüdüd.

2. Tingiv kõneviis.

Taha/ksi/n jalutada. Kui saa/ksi/me, sõida/ksi/me mere äärde. Kui ma ole/ksi/n teadnud, et sa ei tule, ma ole/ksi/n üksinda teatrisse läinud. Kui need vanad majad lammutata/ks, siis avane/ks siit ilus väljavaade.

Tingiva kõneviisi tunnusteks on **-ksi-, -ks.**

3. Käskiv kõneviis.

Õpi hoolsasti! Nauti/ge looduse ilu! Är/ge teh/ke kellelegi halba! Laul/gem ja hõisa/kem rõõmupäevadel! Igaüks lõiga/ku oma töö vilja! Hoolitseta/gu ka lindude eest!

Käskiva kõneviisi tunnusteks on **-ge, -ke, -gem, -kem, -gu, -ku.**

4. Kaudne kõneviis.

Kõneldi, et poiss õppi/vat hoolsasti. Jaan ole/vat pühapäeval Tallinnas käinud. Miku saadeta/vat linna kooli.

Kaudse kõneviisi tunnus on **-vat.**

121. Jälgida pöörd sõna tegumoode ja kõnevorme!

Lapsed laulavad. Klassis laul/da/kse. Juku õpib. Koolis õpi/ta/kse. Ema kudus sukka. Öhtul

koo/t/i ja õmmel/d/i. Peremees on linna läinud. Linnas on käi/d/ud.

Toivo uisutab. Virve ei uisuta. Poisid suusatasid. Mõned tüdrukud ei suusatanud. Loe häid raamatuid, ära loe halbu!

Umbisikulise tegumoe tunnusteks on **-da-** (saa/da/kse), **-ta-** (loe/ta/kse), **-d-** (saa/d/i), **-t-** (loe/t/i) ja **-a-** (vii/a/kse).

Eitava kõne vorme väljendatakse eitussõnade **ei** ja **ära** (ärge, ärgem, ärgu) abil.

122. Vaadelda pöörd sõna **käändelisi vorme!**

Isikuline tegumood	Umbisikuline tegumood
1. Tegevusnimed a) ma-tegevusnimi: vaata/ma seesütl. vaata/ma/s seestütl. vaata/ma/st ilmaütl. vaata/ma/ta b) da-tegevusnimi: vaada/ta, astu/da, tuu/a seesütl. vaada/tes, astu/des, tuu/es	vaadata/ma
2. Kesksõnad Olevik: vaata/v, too/v Minevik: vaada/nud, too/nud	vaadata/v, tooda/v vaada/tud, too/dud
3. Teonimisõnad Tegijanimi: vaata/ja, too/ja Teonimi: vaata/mine, too/mine	

123. Kirjutada suurele poognale pöörd sõna vormistiku ülevaata tabel, kus oleksid märgitud kõik pöörd sõna vormid! Tabeli koostamisel täiendada vastavalt järgmist kavandit (näit. märkida tabelisse kõik pöörded ja kõik käänded pöörd sõna vastavatest vormidest)!

Pöördelised muuted

Isikuline tegumood

Kindel kõneviis		
	Jaatav	Eitav
Olevik	õpin	ei õpi
Lihtminevik	õppisin	ei õppinud
Täisminevik	olen õppinud	ei ole õppinud
Enneminevik	olin õppinud	ei olnud õppinud
Tingiv kõneviis		
Olevik	õpiksin	ei õpiks
Täisminevik	oleksin õppinud	ei oleks õppinud
Käskiv kõneviis		
Täisminevik	õpi	ära õpi
Olevik	olgu õppinud	ärgu olgu õppinud
Kaudne kõneviis		
Olevik	õppivat	ei õppivat
Täisminevik	olevat õppinud	ei olevat õppinud

Käändelised muuted		
Tegevusnimed	õppima õppida	mitte õppima mitte õppida
Kesksõnad	õppiv õppinud	mitteõppiv mitteõppinud
Tegijanimi	õppija õppimine	mitteõppija mitteõppimine

Pöördelised muuted

Umbisikuline tegumood

Kindel kõneviis		
	Jaatav	Eitav
Olevik	õpitakse	ei õpita
Lihtminevik	õpiti	ei õpitud
Täisminevik	on õpitud	ei ole õpitud
Enneminevik	oli õpitud	ei olnud õpitud
Tingiv kõneviis		
Olevik	õpitaks	ei õpitaks
Täisminevik	oleks õpitud	ei oleks õpitud
Käskiv kõneviis		
Olevik	õpitagu	ärgu õpitagu
Täisminevik	olgu õpitud	ärgu olgu õpitud

Kaudne kõneviis		
Olevik Täisminevik	õpitavat olevat õpitud	ei õpitavat ei olevat õpitud
Käändelised muuted		
Tegevusnimed Kesksõnad	õpitama õpitav õpitud	mitte õpitama mitteõpitav mitteõpitud

PÖÖRDSÕNA PÕHIMUUTED.

124. Võrrelda ma-tegevusnimega järgmisi pöörd sõna muuteid!

kukku/ma

lükka/ma

kukku/mas

lükka/mas

Samuti kui

kukku/mast

lükka/mast

ma-tegevusnimi on

kukku/mata

lükka/mata

tugevas astmes

kukku/v

lükka/v

ka oleviku kesksõna,

kukku/vat

lükka/vat

kaudse kv. olevik,

kukku/ja

lükka/ja

tegija- ning

kukku/mine

lükka/mine

teonimi ja

kukku/sin

lükka/sin

kukku/sid

lükka/sid

kukku/s

lükka/s

si-tunnuseline

kukku/sime

lükka/sime

lihtminevik

kukku/site

lükka/site

kukku/sid

lükka/sid

125. Asetada klambreis olevad sõnad nõutavasse vormi!

1. Käisime metsas marju (noppima). 2. Kustas ärkas üles, (võtma) vikati ja (hakkama) niitma. 3. Varsti (lõppema) töö otsa. 4. Kõik vagunid olid täis magavaid või (tukkuma) reisijaid. 5. Laps jooksis ja (kukkuma) maha. 6. Suures hädas haarab (uppuma — tegijanimi) õlekõrrestki kinni. 7. Koer sõi toidu ära ja (lakkuma) kausigi puhtaks. 8. Mäest libiseb kelk ilma (lükkama) alla. 9. Ega jooksmine ja (hüppama) lapsele kahju tee! 10. Kas sa kirjutasid reeglid vihkusse ja (õppima) hoolega pähe? 11. Vana Kalevi surma tõttu (nutma) Linda nii palju, et tema silmapisaraist (tek-kima) Ulemiste järv. 12. Tänaval oli rohkesti õnnetuskohale (tõttama) tuletõrjujaid. 13. Ka eraisikud (ruttama) tulikahju poole. 14. Varsti (hakkama) tuleleegid vähenema. 15. Mehed (lükkama) käsipritsi vankrile ja sõitsid tagasi. 16. Hommikul (jätma) õnnetuskoht õige kurva pildi. 17. Raske oli peale (-tükkima) uudishimulikke tagasi tõrjuda. 18. Tõusis tuul ja taevas (kattuma) raskete pilvedega. 19. Polnud kuigi mõnus sõita (rappuma) veoautos. 20. Põisid (hakkama) hoolsasti tööle ega jätnud ühtki ülesannet (õppima).

Tähele panna oleviku kesksõna ja lihtmineviku ainsuse
3. pööret sõnades, kus **-ma** ees on konsonant **k, t, p**, näit.
katma — kattev, kattis, tapma — tappev, tappis jne.

126. Jälgida, missuguseid vorme on võimalik moodustada da-tegevusnime alusel!

kukku/da

lüka/ta

kukku/des	lüka/tes	Samas astmes kui
kukku/nud	lüka/nud	da-tegevusnimi on ka
kukku/gu	lüka/ku	nud-kesksõna ja
kukku/gem	lüka/kem	käskiva kv. oleviku
kukku/ge	lüka/ke	ainsuse 3. pööre ja
kukku/gu	lüka/ku	mitmuse pöörded.

127. Tarvitada klambreis olevaist sõnust nõutavat muudet!

1. Muistendi järgi olevat endise mõisa kohale (tekkima) hiljem järv. 2. Otsige üles ja (toppima) kinni kõik augud, kust vesi võiks paati pääseda. 3. Aiast üle (hüppama — des-teg.) komistas poiss ning kukkus. 4. (Pakkima) kaubad kastidesse ja saatke ostjale koju! 5. Küll on mõnus suvel joosta ja (hüppama)! 6. Rein vigastas (kukkuma — des-teg.) oma jala. 7. Minge aeda ja (noppima) keedise jaoks vabarnaid! 8. Isa ei tahtnud tüdrukut linna kaasa (võtma). 9. Lapsed, (pakkuma — käskiv kv.) külalistele istet! 10. Ärge (rikkuma) ilupuid! 11. Kui pidu oli (lõppema), läksid kõik koju. 12. Et tige koer perenaisele mitu korda oli vastu (hakkama), siis kavatseti koer (hukkama). 13. Poisid olgu viisakad ja (õppima) korralikke kombeid! 14. Võtke vihkud ja (hakkama) kirjutama! 15. Tehke tööd hoolsasti ja ärge liigselt (tõttama)! 16. Maie püüdis (õppima), et klassi korralikult lõpetada. 17. Kõikjal vajatakse (õppima — nud-kesksõna) töölisi. 18. Kogu maa oli (kattuma) paksu lumi-vaibaga. 19. Minda (ruttama — des-teg.), et õigeks ajaks

kohale jõuda. 20. Vanamees oli (hakkama) korve punuma.

128. Jälgida kindla kõneviisi oleviku ainsuse 1. pöörde põhjal moodustatavaid vorme!

kuku/n	lükka/n	
kuku/d	lükka/d	
kuku/b	lükka/b	Samas astmes
kuku/me	lükka/me	kui
kuku/te	lükka/te	kindla kõneviisi
kuku/vad	lükka/vad	olevik
ei kuku	ei lükka	on ka
kuku/ksin	lükka/ksin	
kuku/ksid	lükka/ksid	
kuku/ks	lükka/ks	tingiva kõneviisi
kuku/ksime	lükka/ksime	olevik
kuku/ksite	lükka/ksite	ja
kuku/ksid	lükka/ksid	
ei kuku/ks	ei lükka/ks	
kuku	lükka	käskiva kv. olev.
ära kuku	ära lükka	ainsuse 2. pööre.

129. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti vastavaid pöörd-sõna muuteid!

1. Oleks mul raha, ma (hakkama) rändama. 2. Lehtpuud (pakkuma) suvel kaitset tuliste päikesekiirte eest. 3. Ilm (hakkama) varsti pimenema. 4. On karta, et põud (kip-puma) põldudele liiga tegema. 5. Põllumehed loodavad, et varsti (hakkama) vihma sadama. 6. Ootame, millal ette-kanded (lõppema). 7. Pill mängib ja kõik (hakkama) tant-

sima. 8. On alased, kus masin ei (jätma) inimesele midagi teha. 9. Ujumisokuse puuduse tõttu (uppuma) igal aastal mõnedki inimesed. 10. Poiss, ära (tikkuma) igale poole! 11. Käbi ei (kukkuma) kannust kaugele. 12. Tarkus on varandus, mida ei (rikkuma) koi ega rooste. 13. Inimene (õppima), kuni elab. 14. Aus inimene ei (võtma) võõrast vara. 15. Ega hani vees (uppuma). 16. Varas (jätma) varna seina, tuli ei (jätma) sedagi.

130. Vaadelda tud-kesksõna põhjal kujundatavaid pöörsõna vorme!

kuku/tud

lüka/tud

kuku/takse

lüka/takse

ei **kuku/ta**

ei **lüka/ta**

kuku/ti

lüka/ti

ei **kuku/tud**

ei **lüka/tud**

kuku/taks

lüka/taks

kuku/tagu

lüka/tagu

kuku/tavat

lüka/tavat

kuku/tama

lüka/tama

kuku/tav

lüka/tav

Samuti kui **tud-kesksõna** on **nõrgas astmes** ka kõik teised umbisikulise tegu-moe vormid.

131. Tarvitada järgmises lauseis esinevais pöörsõnades õigesti kas **k** või **kk**, **t** või **tt**, **p** või **pp**!

1. Juba mineval nädalal hak—ati näitust korraldama.
2. Ujumiskursustel õp—itakse mitmesuguseid ujumisstiile.
3. Kõigis küsimustes lep—iti kokku. 4. Hommikul tõt—atakse kooli. 5. Kas sul luuletus on juba pähe õp—itud?
6. Suvel hak—atakse koolimaju parandama. 7. Jõuluks tap—eti siga. 8. Ärgu hüp—atagu nii hoolimatult! 9. Hoolitsege selle eest, et raamatuid ei rik—utaks! 10. Suuri aja-

lehti trük—itakse tänapäeval kümneis tuhandeis eksemplarides.

11. Reet rut—as kohe nop—itud marju müüma. 12. Peltasime kallalekip—uvad koerad eemale. 13. Kas kaubad on hästi pak—itud. 14. Vanamehe lap—itud riided olid tugevasti plek—inud. 15. Lapsed hak—asid pühademune lak—ima. 16. Leinakase rip—uvad oksad pak—uvad oma-pärest vaatepilti. 17. Olin tuk—uma jäänud, kui keegi oma klop—imisega mind äratas. 18. Puud on paksu lumekoorma alla mat—unud. 19. Karidel on huk—unud nii mõnedki laevad. 20. Lük—a see vet—inud roigas paadist eemale! 21. Vihma tõttu olid tek—inud teele suured loigud. 22. Ära nut—a, sest nut—a ei ole ilus!

132. Kirjutada pöörsõna *lukkama* eeskujul sõna *hakkama* ma-tegevusnimest, da-tegevusnimest, kindla kv. oleviku ainsuse 1. pöördest ja tud-kesksõnast moodustatavad vormid (tabeli kujul)!

Pöörsõna põhimuuted on ma-tegevusnimi, da-tegevusnimi, kindla kv. oleviku ainsuse 1. pööre ja tud-kesksõna.

POORAMINE TUUPSÕNADE EESKIJUL.

Õppima — saatma

133. Jälgida *õppima*—*saatma*-tüüpi pöörsõnade pööramist!

ma-tegevusnimi:	õppi/ma	saat/ma
da-tegevusnimi:	õppi/da	saat/a
Kindla kv. olevik:	õpi/n	saada/n
tud-kesksõna:	õpi/tud	saade/tud

Nagu õppima ja saatma pöörduvad astmevahelduslikud pöörd sõnad, millede da-tegevusnimi on tugevas, olevik nõrgas astmes, näit.: rippuma, üppuma, pakkima, trükkima, rääkima, teenima, kuduma (olevik koon ehk kujun, tud-kesks. kootud), sadama, laadima (olevik laen), saagima, sulgema; lootma (ma ees kaashäälik), petma, jätma, hoidma, kandma (nud-kesks. kandnud), andma, laskma (lihtmin. lasksin, da-teg. lasta) jne.

Siia rühma kuuluvad ka sõnad nägema ja tegema (põhi-muuted: nägema, näha, näen, nähtud, nud-kesks. näinud).

134. Kirjutada põhimuuted sõnadest rippuma, petma, püüdma ja vedama!

135. Kirjutada välja järgmisist lauseist kõik klambreis olevad pöörd sõnad nõutavas vormis!

1. Väike laps (kukkuma) sageli, kuid tal pole viga midagi. 2. Suurvesi ujutab üle heinamaad ja põllud ja (rikkuma) tänavuse saagi. 3. Kui tunnid (lõppema), (võtma) lapsed oma raamatud ja lähevad koju. 4. Korralikud õpilased (õppima) hoolsasti. 5. Mine ja (sulgema) uks ning vaata, kes seal praegu puid (saagima)! 6. Ära (jätma) oma töid tegemata! 7. Ettevaatlik inimene ei (kukkuma) kergesti. 8. Aus nimi ei põle tules ega (uppuma) vees. 9. Koolis ei (tegema) koerustükke! 10. Hiljuti (matma) Sulev oma lelle. 11. Toomas (võtma — lihtmin.) püüsi ja (laskma) kulli maha. 12. Suvitajad (võtma — lihtmin.) lootsiku, (seadma) selle korda ja (sõudma) järvele. 13. Mehed (raiuma — lihtmin.) metsas puid. 14. Kena on suvel (jooksma) ja (mängima) vabas looduses. 15. Ära (võtma) seda, mida sa ei tohi (võtma)! 16. Hoolitsege lindude eest ja (andma) neile süüa! 17. Kangas oli hästi (kuduma). 18. Meie metsades (nägema — kse-olevik) harva ilvest. 19. Mitmed (reisima —

tegijanimi) ei leidnud oma pakke üles. 20. Ärge (hoidma) asjatult käsi rüpes!

Hüppama — õmblema

136. Jälgida *hüppama*—*õmblema*-tüüpi pöörsõnade muutmist!

ma -tegevusnimi:	hüppa/ma	õmble/ma
da -tegevusnimi:	hüpa/ta	õmmel/da
Kindla kv. olevik:	hüppa/n	õmble/n
tud -kesksõna:	hüpa/tud	õmmel/dud

Hüppama—*õmblema*-tüüpi pöörsõnadel on **da**-tegevusnimi nõrgas, olevik tugevas astmes, näit. *ruttama*, *lökkama*, *tõttama*, *viskama*, *lendama*, *oskama*, *tormama*, *hiilgama* (**da**-teg. *hiilata*), *kauplema*, *suplema*, *kohtlema*, *võitlema*, *mõtlemä* (**da**-teg. *mõtelda* ehk *mõelda*), *ütlemä* (*ütelda* ehk *öelda*, **tud**-kesks. *üteldud* ehk *öeldud*).

137. Pöörata põhimuudetes eelmiste eeskujul sõnad *tõttama*, *märkama*, *vaidlema*, *liuglema*!

138. Muuta järgmised laused nii, et lihtmineviku asemel oleksid ennemineviku vormid!

RUNNAK.

Algas nõrk vihma sadu. Eemalt hakkasid paistma küla üksikud tuled.

Rong peatus, sest vedurijuht märkas ees lõhufud teed. Lähedalolevast külast hakati soomusrongi tulistama. Tukuvad ja magavad mehed ärkasid ja tormasid välja. Kõik mõtlesid, et nüüd algab rünnak. Mehed ootasid käsklusi.

Varsti antigi käsk pealetungiks valmis olla. Hallid kogud tõttasid ahelikku. Ka soomusrong hakkas vaenlase arvatavaid seisukohti tulistama. Üks mürisk lendas mingi suure hoone pihta ja süütas selle. Mehed vaatasid tuld ja ootasid. Neid tüütas ootamine, sest nad vihkasid iga viivitust.

Varsti liikus ahelik küla suunas. Teel kohtasid nad üht vaenlase luuresalka, mille nad kiiresti laiali ajasid. Osa meestest ruttas paremale poole ja lõikas vaenlase taganemistee ära. Teine osa ründas osteselt külas asuvat vaenlast. Algas äge laskmine. Liiv aina tuiskas meeste ümber.

Äkki kostis ka paremalt tiivalt meie meeste laskmist. Vaenlase vastupanu lõppes kohe ja neid valdas nähtavasti kabuhirm, sest isegi kahurite juurest jooksid nad minema. Meie mehed tormasid külasse, hüppasid kahurite juurde ja lasksid vaenlastele nende eneste kahuritest veel mõne paugu järele. Rikkaliku sõjasaagiga tõtati tagasi.

139. Võrrelda õmblema ja kõnelema vorme!

ma -tegevusnimi:	õmble/ma	kõnele/ma
Lihtminevik:	õmble/si/n	kõnele/si/n
da -tegevusnimi:	õmmel/da	kõnel/da
nud -kesksõna:	õmmel/nud	kõnel/nud
tud -kesksõna:	õmmel/dud	kõnel/dud
kse -olevik:	õmmel/dakse	kõnel/dakse

da-tegevusnime ja umbisikulise tegumoe tunnus **da** liitub *kõnelema*-sõnatüübis tüvele samasuguselt kui *õmblema*-sõnatüübis.

140. Tarvitada õigesti vastavaid pöördvorme järgmisis lauseis!

1. Kala oli õnge otsast lahti (rabelema). 2. Vanamees armastas jõe ääres hulkuda ja (logelema). 3. Terve päeva

oli ta sooja päikese käes lebanud ja (mõnulema). 4. Ärge (logelema), sest laiskvorste ei armastata! 5. Kas onu on teile oma reisiseiklustest juba (kõnelema)? 6. Kartlikult (kogelema — des-teg.) lausus lapsuke oma tänusõnad. 7. (Muhelema — des-teg.) jutustas vana merekaru oma juhtumustest. 8. Hullates, (rabelema) ja (rüselema) olid poisid oma särgid katki rebinud. 9. Ka õpilane peab oskama korralikult (kõnelema). 10. Ega üks inimene suuda kõigil aladel (tegelema)! 11. Kas panite tähele, et Ulo (kõnelema — des-teg.) kelmikalt muigas? 12. Töötati, rühmati ja (rabelema), et aga edasi jõuda.

PÕORDSÕNADE ÕIGEKEELSUST.

141. Jälgida astmevaheldust järgmistes pöördtüüpides!

Astmevahelduseta	Astmevahelduslikud	
rappu/ma rappu/sin	rippu/ma rippu/sin	hüppa/ma hüppa/sin
rappu/da rappu/nud	rippu/da rippu/nud	hüpa/ta hüpa/nud
rappu/n rappu/ksin	ripu/n ripu/ksin	hüppa/n hüppa/ksin
rappu/tud rappu/takse	ripu/tud ripu/takse	hüpa/tud hüpa/takse

Astmevahelduseta pöörd sõnades jääb tüvi alati muutumatuks (seepärast ka: süttin, julgenud jne.).

142. Koostada eelmise eeskujul tabel sõnadest *hukkuma, tukkuma* ja *lukkama*. Astmevahelduslike pöörd-sõnade puhul tõmmata punane joon alla tugevaastmeliste ja sinine joon nõrgaastmelistele vormidele!

143. Asendada järgmisis lauseis oleviku vormid lihtmineviku vormidega!

MATKAMEHE PÄEVIKUST.

Nüüd lõpeb legendik ja tuleb mets. Rändur võtab seljast oma kompsu, paneb selle kännu otsa, peseb selgeveelises maanteekraavis oma käed ja heidab puhkama suure tamme alla, mis üksikuna kasvab siin okaspuude keskel. Eemalt kuuldu kirvehoope; seal raiuvad metsamehed puid. Mööda teed tulevad mustlased, kes omavahel kaklevad. Äkki märkavad mustlaspoisid kompsu, hüppavad vankrilt maha ja hakkavad koti poole jooksuma. Nad mõtlevad, et keegi on oma seljakoti siia unustanud. Kiiresti tõttavad nad lähemale, võtavad koti, tõmbavad ja lükkavad seda, vaatavad pealt ja alt ja tahavad seda avada. Nende vahel tekib isegi tüli. Rändur laseb neil rüselda. Kui ta aga näeb, et ka vanad mustlased oma hobused peatavad ja vankrilt maha hakkavad ronima, tõuseb ta kiiresti üles ja satub nagu ootamatult poiste keskele. Poisid saavad kohe aru, kelle seljakott see on, jätavad tülitsemise, seavad koti kännu otsa seisma, ütlevad mõne sõna ja lähevad minema. Üllatunult vaatlevad mustlased kraavikaldale ilmunud meest, annavad hobusele piitsa ja sõidavad edasi. Mees aga istub rahulikult maha, võtab kompsust leivatüki ja hakkab seda sööma.

Tähele panna! Lihtminevik on alati tugevas astmes.

144. Jälgida tingiva kõneviisi oleviku tunnuse ja lõppude esinemist!

(ma) laula/ ksi /n	(me) laula/ ksi /me
(sa) laula/ ksi /d	(te) laula/ ksi /te
(ta) laula/ ks	(nad) laula/ ksi /d

Tähele panna! Tingiva kõneviisi jaatavas kõnes on kõigil pöördel vastavad **pöördelõpud**, mida ei tohi ära jätta.

145. Muuta järgmised laused nii, et kindla kõneviisi oleviku asemel oleks tingiva kõneviisi olevik!

MIS MA TEEN...

Kui minu õnneloos *võidab*, siis *ostan* ma enesele ilusa talu kuhugi järve kaldale. Talvel *käin* ma koolis ja suvel *töötan* kodutalus. Talul *peavad* olema ilusad hooned, et neis mõnus *on* elada. Ka ilus õunapuuaed *peab* talul olema.

Pühadeks *kutsun* ma oma sõbrad enese juurde ja siis *käime* järvel sõudmas. Vahel *võtame* ka õnged ligi ja *püüame* järvest kalu. Soojade ilmadega *supleme* ja *ujume* järve kristallselges vees.

Kui mul aega *on*, siis *matkan* mööda kodumaad ja *tutvun* kauniste kohtadega. Mu sõbrad *võtavad* mind igal pool vastu ja *tunnevad* rõõmu minu külaskäigust. Kui ma *saan*, siis *püüan* neid aidata.

Kodus aga *ootavad* mind mitmesugused tööd: *on* tarvis viljapuuaia eest hoolitseda, mesipuud *nõuavad* järelevalvet, kanalad *tuleb* silmas pidada ja vanemaidki *on* vaja jõudumööda aidata. Kõike seda aga *teen* ma heameelega, sest *tahan*, et vanemad *on* minuga rahul. Laiselda ma ei *armasta*.

Nii *elan* ma õnnelikkude elu.

146. Võrrelda kindla ja kaudse kõneviisi oleviku ja oleviku kesksõna vormel!

Kindla kv. olevik (mida teevad?)	Kaudse kv. olevik (mida tegevat?)	Oleviku kesksõna (missugust?)
Lapsed käivad koolis.	Heino käivat klaveritunnis.	Tunnen seda karkudega käivat vana-kest.
Müüjad pakuvad kaupa.	Arimees pakuvad maja müüa.	Otsin rahuldust pakuvat tööd.
Poisid hüppavad.	Indrek hüppavat üle 150 sm kõrgust.	Märkasin hüppavat konna.

147. Meenutada da-tegevusnime esinemist.

vii/a, süü/a, tuu/a, teh/a, näh/a	tunnus -a
saa/da, kõndi/da, raputa/da, kõnel/da	tunnus -da
hüpa/ta, korja/ta, vaada/ta, pes/ta	tunnus -ta

da-tegevusnime tunnusteks on -a, -da- ja -ta. Kui da-tegevusnime tunnuseks on -a, siis on ka umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi olevikus -a- (teha — tehakse).

148. Koostada lauseid, milledes esineks umbisikulise tegumoe olevik sõnadest *tulema, minema, looma, nägema, olema, panema* ja *käima!*

149. Võrrelda da-tegevusnime ja umbisikulise tegumoe oleviku eitava kõnevormi esinemist!

Töö tuleb parandada. Kavatsen kirja lõpetada.	Head tööd ei parandata. Nii ei lõpetata kirja.
Tahan juua. Tunnis tuleb tähele panna.	Igasugust vett ei jooda. Teda ei panda tähele.
Palun lauset korrata!	Jutlust ei korrata.

150. Tarvitada järgmisis lauseis da-tegevusnime või umbisikulise tegumoe oleviku eitava kõne vorme!

1. Määrdinud riietega ei (minema) kooli. 2. Tuleb (austama) ka oma vastaseid. 3. Sõja ajal saavad paljud raskesti (kannatama). 4. Tihti ei (hoolitsema) loomade eest küllaldaselt. 5. Ruumide puudusel ei saadud mardiõhtut (korraldama). 6. Sportimisel ei tohi end liigselt (väsitama). 7. Vanematel tuleb nooremaid alati (õpetama). 8. Meil on kavatsus väike onn (ehitama). 9. Kaljot ei saa (nimetama) laisaks õpilaseks. 10. Kapten andis käsu köied (vallandama). 11. Püüdke (valmistama) vanemaile rõõmu! 12. Kui veevoolu ei (tõkestama), siis võib (tekkima) uputus. 13. Viisakusele ei (panema) igal pool küllaldast rõhku. 14. Tuulejõudu ei (kasutama) tänapäeval enam niipalju kui varemini. 15. Inimene ei tohi kunagi lootust (kaotama). 16. Reet tahab (õppima) ja koolis (käima). 17. Abivajajaid tuleb alati (aitama). 18. Suuga ei (tegema) suurt linna. 19. Noor-mehel oli soov taluperemeheks (hakkama). 20. Tööl olles ei (logelema).

151. Asetada järgmises tekstis klambreis antud sõnad da-tegevusnime seesütleva käände vormi!

Sinkjas-mustad pilved tõusevad kiiresti üles, sakiliste ärte (kumendama) ja (hõõguma). (Lõõtsutama, kohisema) käivad tuule hoogsad puhangud, kuumad, tulised. Puude rohelised ladvad vajuvad looka ja oksad vehivad tiibadena, (puistama) tuultest rebitud lehti kui sulgi. Heinakõrredki lendavad üksteise otsa, tasa (vilistama) ja (oigama). Maanteel tekivad keerlevad tolmusambad, jooksevad (valatama) tüki maad mööda teed, pöörduvad siis järsku üksteise järel nurmedele ning kaovad tuultesse ja hämarusse. Päikese (tõusma) hakkab roosatuma kogu taevas, tuul on pilved laiali kiskunud ning visanud nad kangastena põiki üle taeva. Nüüd paistavad nad suurte lindudena, kes laisalt tiibu (tõstma) lendavad päikesele vastu, suurte silmade (sädelema) ja (leegitsema).

(A. Gailit.)

152. Tarvitada lauseis järgmisist astmevahelduslikest sõnust **nud**-kesksõna!

Hakkama, juurdlema, kõlbama, ootama, oskama, põlgama, vaatama, ärkama, oigama, hüppama, hõiskama, kaebama, pakkuma, lendama, muigama, aitama, algama, süütama.

Silmas pidada, et **da**-tegevusnimi ja **nud**-kesksõna on samas astmes.

153. Jälgida umbisikulise tegumoe tunnuse esinemist!

-da-, -d-	-ta-, -t-	
saa/da/kse või/da/kse	õpi/ta/kse hüpa/t/i	kuduma — koo/ta/kse lugema — loe/ta/kse
õmmel/da/kse naer/d/i kään/da/kse	las/ta/kse teh/t/i	murdma—mur/ta/kse kündma — kün/t/i
Pika täishääliku, kaksiktäishääliku ja l, r, n järel on -da-, -d-.	Lühikese täishääliku, s ja h järel on -ta-, -t-.	Kui pikk täishäälik või kaksiktäishäälik on tekkinud astmevahelduse tõttu või kui tüve lõpul on d , siis on tunnuseks -ta-, -t-.

154. Tarvitada järgmises katkendis õigesti umbisikulise tegumoe olevikku!

VANU NÄARIKOMBEID.

Vana-aasta õhtul (püüdma) tulevikku teada saada. (Pühkima) tuba puhtaks, (panema) pühkmed matti, (viima) nurka või põllule, (panema) pussnuga mati alla ja (kuulama) mati peal tulevikku. Või jälle (minema) keskööl välja ja (küsima) esimeselt vastutulevalt meesterahvalt nime. Missugune nimi neile (nimetama), seesugust nime kannab neiu tulevane peig. Isegi peiu rikkust (tahtma) teada saada. Selleks (laotama) villane riie põrandale maha ja (viskama) sellele herneid või viljateri, millede riidele

sattumine tähendab rikkust. Tuhk (tasandama) öhtul kol-
des ära ja (vaatama) uue aasta hommikul järele, kas tuhal
mingisugust märki on, mis surma tähendab. (Minema) õue
ja (kuulama), missuguseid hääli on kuulda, ja (katsuma)
kuuldud häälte järgi tulevikku seletada. Harilikult (tooma)
öhtuks õled tuppä; neid õlgi (hüüdma) mõnes kohas „näa-
rideks“. Kõige sagedamini (võtma) tuleviku teadasaami-
seks õnnevalamine ette. Sulatina (kallama) vette ja tina
kuju järgi (ennustama) tulevikku. Igale majas elavale ini-
mesele (valama) eraldi õnne. Vesi (viima) viimaks aia
äärde, (valama) maha ja (kuulama), missuguseid hääli
kuulda. Uue aasta päeval (olema) ja (talitama) nii, kuidas
(soovima), kogu aasta olla. Loomadegi õnne (püüdma) teada
saada. Selleks (panema) lauda uksele nuga ja muna ja
(ajama) loomad laudast välja. (Arvama), et muna või nuga
puutuv loom kuidagi otsa saab. (M. J. Eiseni järgi.)

155. Moodustada lauseid, milledes esineks tud-kesksõna
järgmistest sõnadest!

Viima, panema, tähendama, riputama, tulema, tegelema,
armastama, seadma, kirjutama, andma, tegema, paran-
dama, kuduma, jätma, jääma, ootama, unustama, lootma.

156. Võrrelda järgmisi lauseid!

-takse	-tatakse
Pingil istutakse.	Kapsaid istutatakse.
Mõrsjat ehitakse.	Maja ehitatakse.
Kifgel kiigutakse.	Last kiigutatakse kiigel.
Asutakse uuele kohale.	Asutatakse äri.
Lepitakse vähesega.	Lepitatakse vastaseid.

157. Võrrelda lihtminevikku ja tegijanime!

Lihtminevik	Tunnus	Tegijanimi	Täishäälik
puge/si/n	si	pugeja	e
luge/si/n	si	lugeja	e
sur/i/n	i	surija	i
teg/i/n	i	tegija	i

158. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti tegijanime!

1. Poiss on hea (õppima). 2. Kus (tegema), seal (nägema).
 3. Posti-(viima) ei peatu siin. 4. Austagem oma eel-(käima)! 5. Ajalehe-(müüma) ei suutnud õhtuks kõiki aja-
 lehti ära müüa. 6. Koos-(olema) otsustasid saata sünni-
 päevalapsele õnnesoovitelegrammi. 7. Pesu-(pesema) ei
 ilmunud tööle. 8. Pojapoeg pidas meeles (surema) viimsed
 sõnad. 9. Mida ei suutnud teha meie isad, seda peame
 tegema meie, nende järel-(tulema). 10. Jaak on tubli toru-
 pilli-(mängima). 11. (Teenima) tõi turult toiduaineid.
 12. (Otsima) leidsid metsa eksinud poisikese. 13. (Reisima)
 olid rahul uute korraldustega. 14. Eesti talupoeg on nii
 põllu-(harima) kui ka karjakasvataja. 15. Tee-(käima) oli
 metsas näinud suurt karu.

159. Tarvitada nõutavais vormides klambreis antud sõnu!

1. Kägu (kukkuma — olevik) kuusikus. 2. Ilm läheb pil-
 viseks, vist (hakkama) sadama. 3. Ära (jätma) ust lahti!

4. Kes läheb ja (sulgema) aknad? 5. Kirvest ei (panema) patta ega keedeta. 6. Vanaisa avas puuri, (võtma) tuvi välja ja (laskma) lahti. 7. Ma (mõtlemata — lihtmin.), et koosolek on juba (algama). 8. Arst käskis Peedul rohkem (käima) ja (liikuma), sest see (olema — kaudne kv.) tervisele kasulik. 9. Ärge (püüdma) (kaitsma) oma nõrkusi! 10. Kui ettekanded olid (lõppema), (hakkama), koju minema. 11. Õpilased arvavad tihti, et (õppima) on raskem kui (õpetama). 12. Tööd (lõpetama — des-teg.) oleme targe-
mad kui (algama). 13. Tööd ei (tegema — umbisikul. tm. olevik) (logelema — des-teg.). 14. Tädi poolt (kuduma — tud-kesks.) vaibad toodi tuppa ja (panema) põrandale. 15. Naised kartsid ega (julgema) pimedas kalmistust möö-
duda. 16. Inimesed (pidama — tingiv kv.) oma (andma — tud-kesks.) sõna pidama. 17. Lapsed armastavad metsas (jooksmata, mängima) ja (hüppama). 18. Laev oli (hakkama) juba vajuma, kui päästjad kohale (jõudma). 19. Paljusid metsas kasvavaid taimi korjatakse ja (tarvitama) arsti-
rohuks. 20. On soovitatav, et (nõudma — oleviku kesks.) tööd (tegema — umbisikul. tm. tingiv kv.) korralikult. 21. Nüüd, väikesed, (pesema) oma nägu puhtaks ja (minema) sööma!

Sõnade liitmine ja tuletamine.

a) Sõnade liitmine.

160. Võrrelda jämendatult märgitud sõnu järgmises lauses!

Liitsõna	Liitsõna
Poiss pani kivi trepile .	Poiss istus kivitrepile .
Tartu on üsna suur linn	Berliin aga on suurlinn .
Istutasime ühe viljapuu aeda .	Talul on suur viljapuu-aed .
Maja kõrval hooneid ei olnud.	Kõrvalhooned olid ehitamisel.

Liitsõnaks nimetatakse kahest või enamast liitsõnast koosnevat sõna.

Liitsõnal on omaette iseseisev tähendus, mis erineb üksikute liitosade tähendusest (vrd. vana isa ja vanaisa, ema keel ja emakeel jne.).

161. Vaadelda järgmiste sõnade käänamist!

suur mees (kasvult)

suurmees (tähtis mees)

suure mehe

suurmehe

suurt meest suurmeest
 suuresse mehesse suurmehesse
 suurel mehel suurmel jne.

Liitsõnas käändub ainult viimane osa, s. o. **põhisõna**, kuna esimene osa ehk **täiendsõna** ei muutu. Liitsõnal on ainult üks **pearõhk**.

162. Jälgida järgmistes liitsõnades täiendsõna käänet!

Raudtee, sarvloom, peegelsile, koolimaja, metsavaht, kahekordne, teedrajav, peadpöörítav, linnasõit, maaslamaja, meheleminek, laadalkäik, tervekssaamine, töötööline.

Täiendsõna esineb harilikult kas nimetavas või omastavas, kuid võib esineda ka mõnes muus käändes.

163. Võrrelda järgmisi liitsõnu!

Täiendsõna nimetavas	Täiendsõna omastavas
raudpuur (puur on rauast)	rauapuur (raua puurimise vahend)
laudkast (kast on laudadest)	lauakast (kast laudade jaoks)
metsmees (metsrahva liige, metsas elutsev inimene)	metsamees (metsanduse alal tegelev inimene)
käsikiri (käsitsi kirjutatud töö)	käekiri (isikupärane kirjutamisviis)

Mõnikord võib samadest liitosadest koosnevas liitsõnas täiendsõna olla kord nimetavas, kord omastavas, olenevalt liitsõna tähendusest.

Kui täiendsõna tähendab sedasama või midagi selle-
taolist, mida põhisõnagi, siis on harilikult täiendsõna nime-
tavas, näit. paberraha (raha on ühtlasi paber), kuldsõrmus
(sõrmus on ühtlasi kuld), võrkiik (kiik on ühtlasi
võrk) jne.

164. Jälgida, kuidas kirjutatakse sõnu sel puhul, kui
täie n d s õ n a on kas **nimetavas käändes** või **lõpeb kaas-
häälikuga!**

1. Turul müüdi **aed**maasikaid ja **juur**vilja. 2. Neiu kan-
dis **nahk**kindaid ja moodsat **süg**ispalitut. 3. Talvel katab
maad valge **lum**ivaip. 4. Poisid mängisid **korv**- ja **võrk**-
palli.

5. Matkajad leidsid **hilis**õhtul sobiva **puhk**amispaiga.
6. Künklik maastik pakub häid **suusat**amisvõimalusi. 7. On
kasulik õppida **võõr**keeli.

165. Võrrelda järgmisi sõnu!

Lihtsõnad	ne-, line-lõpuline liitsõna
(Laeval on) kolm masti. (Tüdruk on) väikese kasvuga.	(Laev on) kolmemastiline . (Tüdruk on) väikese- kasvuline .
(Koolis õpitakse) saksa keelt.	(Loen) saksakeelset (raa- matut).
(Inimesel on) kaks jalga.	(Inimene on) kahejalgne .

166. Vaadelda, kuidas kirjutatakse sõnu sel puhul, kui
täiendsõna on **mitmuslikus tähenduses!**

raamaturiiul = raamatute riiul, riiul raamatute jaoks
saapakauplus = saabaste müügikoht, jalanõude-kauplus

kurgitünn = tünn kurkide säilitamiseks
juukselõikaja = juuste lõikaja (ega ometi üht juust lõi-
gatal)

167. Muuta järgmised laused nii, et klambreis olevate sõnade asemel esineks liitsõna!

1. Köök oli (tsemendist põrandaga). 2. Sood läbistas suur (magistraal kraav). 3. Keset alevit oli ilus (kahe korraga) maja. 4. Pärt püüdis (kolme kilo raskuse) ahvena. 5. Narva-Jõesuu ja Pärnu on meie tuntumad (suvituse kohad). 6. Vanaema jutustab meile tihti oma (noore põlve) mälestusi. 7. Kevadel lendavad (rändavad linnud) jälle tagasi põhjamaale. 8. Hauakambrist leiti (kullast kirst). 9. Me ei osanud lugeda (kreeka keeles kirjutatud) pealkirja. 10. Eks (lõuna pool asetsevais) maades ole soojem kliima. 11. Müüsin pileti ühele tuttavale (noorele mehele). 12. Lumi (linna ääres asetsevais) aedades oli juba sulanud. 13. Laps oli alles (neli aastat vana), kuid tundis juba tähti. 14. Esimene (eesti keeles kirjutatud) raamat ilmus a. 1535. 15. Õrn taim oli kaetud (klaasist kupliga). 16. Kevadel algab (ehituse tegevus). 17. Sauna (riietumise ruum) oli puhas ja avar. 18. Juss sai ainult paar (vaksa pikkust) kalapoega.

168. Võrrelda järgmiste sõnade tähendust!

lamp — laelamp, laualamp, elektrilamp, petrooleumilamp, öölamp ... (lampide liigid)

koer — karjakoer, õuekoer, toakoer, hundikoer ...

supp — oasupp, hernesupp, lihasupp, kartulisupp ...

kell — uksekell, aisakell, kirikukell, matusekell ...

paber — kirjutuspaber, kuivatuspaber, joonistuspaber, kirjutuspaber ...

169. Leida liitsõnu, millede põhisõnaks oleksid sõnad *poiss, mees, puu, raamat, kuu, maal!*

Näit.: karjapoiss, õpipoiss...

170. Jälgida järgmist ülevaadet käändsõnade kokkukirjutamise reegleist!

Kokku kirjutatakse liitosad, kui

- 1) täiendsõna on nimetavas (kuldsõrmus; vrd. uus sõrmus),
- 2) täiendsõna lõpeb kaashäälikuga (hilisõhtu),
- 3) põhisõna on ne-, line-lõpuline (ühekordne),
- 4) täiendsõna on mitmuslikus tähenduses (kilukarp),
- 5) täiendsõna märgib sõna kuuluvust mingisse liiki (joogi-nõu, sööginõu jne.).

171. Võrrelda järgmisis lauseis sõnade kokku- ja lahkukirjutamist!

Liitsõna	Liitsõna
Kuuse talu (mille?) pere-me s kutsuti vallamajja.	Jaan oli taluperemees .
Eilse päeva (mille?) sündmused vapustasid kõiki.	Nüüdsel ajal tuleb hoolikalt jälgida päevasündmusi .
Kõrvalmaja (mille?) pere-naine on lahke inimene.	Majaperenaine võttis meid lahkesti vastu.
Külalised imetlesid meie koka (kelle?) kunsti .	Külalised imetlesid meie kokakunsti (mida?).

Kui eelmine sõna märgib, **kelle** või **mille** oma on miski, siis kirjutatakse sõnad **lahku**.

172. Vaadelda abi- ja käandsõnade kirjutamist!

Lahku	Järeldus
Kork kadus vee alla ja õnge otsas oli särg. Nägin oma pea kohal suurt kulli. Reet läks ema käe kõrval kirikusse. Sammusime kodu poole. Püüdsime jõe ääres kalu.	Abisõnad kirjutatakse käandsõnadest lahku (maa all, akna juures, ukse najal, vee peal jne.).

173. Kirjutada järgmisis lauseis klambreis olevad sõnad kas kokku või lahku!

1. (Tol ajal) oli Sulev alles (üheksa aastane).
2. (Kahe kordses) hoones (késset parki) asetsetes (põllu majandus kool).
3. (See kord) oli (inglise keele) tund (loodus loo klas-sis).
4. (Klassi esindajaks) (kõrgus hüppes) ja (saja meetri jooksus) oli Lembit.
5. Õpiti (soome keelt), et soome (kooli õpilastega) (kirja vahetusse) astuda ja (soome keelseid) raamatuid lugeda.
6. (Klassi juhataja) peab Vellot (kõige paremaks) õpilaseks klassis.
7. (Püha päeval) (enne lõunat) oli staadionil (jalg palli võistlus).
8. Poisid seadsid (jõe ääres) korda oma (kala püügi riistu).
9. (Põõsa all) oli mõnus (päikese paistel) lamada.
10. Ei meeldi sul (oja ääres) või (heina maal), siis võid minna (männi või kase metsa) kõndima.
11. Pandi (jalg rattad) (puu najale) ja joosti naerdes (metsa poole).
12. (Jõe kohal) helkis (viker kaar).
13. (Aia taga) oli mitu (turba auku).
14. Jalutajate (pea kohal) kohisesid (sala päraselt) põlised vahtrad.
15. (Teed mööda) kõnnib üksik (matka mees).

174. Jälgida järgmise tabeli põhjal pöörd- ja abisõna kokku- ja lahkukirjutamist!

	Kokku	Lahku	
Keksõnad	ärasõitev (sõber) läbisõidetav (tee) ärasõitnud (sõber) läbisõidetud (tee)	(sõber) sõidab ära (sõber) sõitis ära (sõber) on ära sõitnud (sõber) oli ära sõitnud (sõber) oleks ära sõitnud	Pöördelised muuted
	ärasõitja ärasõitmine	sõida ära! (sõber) olevat ära sõitnud sõideti ära on ära sõidetud olevat ära sõidetud	
	läbisõitmata (tee)	ära sõitma ära sõitmas ära sõitmast (jättes) ära sõitmata ära sõita ära sõites	Tegevusnimed
Kokku kirjutatakse kesk- sõnad, tegija- ja teonimi.		Lahku kirjutatakse pöör- delised muuted ja tegevus- nimed.	

175. Kirjutada õigesti järgmised pöördõnavormid ja rühmitada need vastavalt sellele, kas nad kirjutatakse kokku või lahkul

Kokku võttes, läbi saamine, tähele panna, oli tagasi tulnud, läbi peksetud, ära võetav, välja andja, maha surudes,

on välja arvatud, vastu hakkamine, ette kujutatav, üles äratas, välja jagab, vastu võtmas, edasi õppiija, olevat ette valmistanud, välja puhata, on sisse seatud, vastu panev, oli kaasa viinud, on vastu tulnud, maha tehes, kaasa tegemise-ga, edasi jõudev, ära makstav, välja viskamas, kaasa kiskuv, kinni peetud, ei olnud kaasa võetud.

176. Võrrelda kokku- ja lahkukirjutamist järgmisis lauseis!

Kokku Kesksoona	Lahku Täis- ja enneminevik
Nägime sisselangenud ka-tust. Seintel märkasime alalhoi-dunud kaunistusi. Mahajäetud maja oli tühi. Vaatlesime kinnilöödud uksi.	Katus on kindlasti ammu sisse langenud. Mõned kaunistused olid paiguti hästi alal hoidu-nud. Vististi on maja juba aastaid tagasi maha jäetud. Uksed ja aknad olid lauda-dega kinni löödud.
Arvasime, et majas võib-olla leidub äraviimata varandusigi.	Lähemal vaatlusel selgus, et ainult mõned tühised asjad olid ära viimata.
Küsimus: missugune?	Küsimused: mida on, oli teinud? mida on, oli tehtud?

177. Kirjutada järgmisis lauseis pöörd- ja abisõna kas kokku või lahku!

1. Saabus (kaua oodatud) pühapäev, mil võisime kalu püüdma minna. 2. Kui (kokku lepitud) kohale jõudsin, olid sõbrad juba (ära läinud). 3. Alles õnge (sisse visates) märkasid, et kork oli õnge küljest (ära kadunud). 4. Mul õnnestus isegi üks luts (kinni püüda). 5. (Äsja sillutatud) kõnniteed olid nüüd veega (üle ujutatud). 6. (Ule koorimatud) paati tungis vesi ja poisid hakkasid (appi hüüdma). 7. Matkajad ei suutnud (aru saada), kuidas (kaasa võetud) toidukraam nii kiiresti (otsa lõppes). 8. (Tagasi jõudnud) piilurid arvasid, et meie väesalk on (ümber piiratud). 9. Hakati (nõu pidama), kuidas metsast (välja pääseda). 10. (Sisse tunginud) vaenlased suudeti võrdlemisi lühikese aja jooksul maalt (välja tõrjuda). 11. Meie kõik peame käed (külge panema) (üles ehitavale) tööle. 12. Aednik noogutas (rahul olles) pead, kui ta nägi, et (segi paisatud) asjad olid jälle oma kohale (tagasi pandud).

b) Sõnade tuletamine liidete varal.

178. Vaadelda, kuidas liidete varal tuletatakse uusi sõnu!

Tüvisõna	Liide	Tuletatud sõna
õnn	-lik	õnnelik
	-likkus	õnnelikkus
	-tu	õnnetu
	-tus	õnnetus
	-sta	õnnestama
	-stu	õnnestuma
rahu	-lik	rahulik

Seda sõnaosa, mille varal tüvisõnast saab moodustada uusi sõnu, nimetatakse **tuletusliiteks**.

Igal tuletusliitel on oma tähendusvarjund (näit. **-ur** määrib tegijat, teatava elukutse alal tegutsevat isikut, — lennur, kalur, nahkur jne.).

179. Tuletada **tu**-liite abil sõnu järgmistest tüvedest ja jälgida tuletatud sõnade tähendust!

Hool, süü, abi, kord, jalg, keel, mõte; saama, mõistma, tundma, hoolima, kannatama.

Näit.: hooletu...

tu-liite varal tuletatakse omadussõnu, mis märgivad millegi puudust, millestki ilmaolekut (süütu = ilma süüta).

180. Jälgida, millele liitub **-line** ja millele **-lik**!

-line	-lik
usu-line (küsimus)	usk-lik (inimene)
kunsti-line (väärtus)	kunst-lik (töö)
keele-line	kirjandus-lik
tunde-line	perekond-lik
mõtte-line	leid-lik
heasüdame-line	naise-lik (naisetaoline)
-line liitub ainult täishäälikule .	-lik liitub harilikult kaashäälikule, aga võib liituda ka täishäälikule.

181. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti kas **line**- või **lik**-liidet!

1. Metsatee oli konar— ja auk—. 2. Lõuna-Eestis on künk— maa. 3. Aeda ehtisid värvi— laternad. 4. Oks—

puud on raske raiuda. 5. Seinä kaunistasid väärtus— maa-
lingud. 6. Laulja ettekannet võib pidada täius—ks. 7. Tüd-
ruk kandis ruudu— pluusi. 8. Poistele meeldivad sport—
mängud. 9. Otepääl korraldati ülemaa— suusavõistlused.
10. Raudteed ehitati palaviku— kiirusega. 11. Seltsi hari-
dus— tegevus väärrib tunnustamist. 12. Koosolekul käsitleti
teadus— küsimusi. 13. Peame oma elu korraldama nii, et
oleksid rahuldatud nii isik— kui ka ühiskond— huvid.
14. Sõja ajal tuleb korraldada kodan— õhukaitset.
15. Vanaisa tervis— seisukord ei võimalda temal selts-
kond— üritustest osa võtta. 16. Eestlaste majandus— ja
kultuuri— tase on viimaseil aastakümneil tunduvalt tõus-
nud. 17. Tõnu on kirk— margikorjaja. 18. Elamiskõlvu—
korterileidmine vaenlase poolt purustatud linnas ei olnud
kerge. 19. Kaunis loodus— ümbrus meelitab siia suvitajaid.

182. Võrrelda järgmises lauseis jämendatult märgitud sõnade tähendust!

Lumi kattis maa valge vai- baga.	Maa kattus lumega.
Poiss viskas palli.	Väravavaht viskus pikali.
Sõber avaldas mulle oma saladuse.	Rõõm avaldus tema silmis.
Püüdsime küsimust lahen- dada .	Küsimus lahendus iseene- sest.

-u- varal tuletatakse enesekohaseid pöörd sõnu, millede tegevus on suunatud tegijale endale.

183. Tarvitada järgmises lauseis õigesti pöörd sõnu!

1. Koosolek (toimib, toimub) koolimajas. 2. Seltsi esi-
mees (toimis, toimus) üsna õigesti. 3. Voorimees (pööras,

pöördus) oma hobuse ümber. 4. Marjulised (pöörasid, pöördusid) juba lõuna ajal metsast tagasi. 5. (Toetage, toetuge) vaeseid! 6. Joobnu (toetas, toetus) vastu telefoniposti. 7. Rong (peatas, peatus) igas jaamas. 8. See teade (kurvas-
tas, kurvastus) kõiki. 9. Kogu oma elu on ta (pühendanud, pühendunud) tööle. 10. Milles küll (peidab, peitub) mõne inimese edu saladus? 11. (Valmistasime, valmistusime) parajasti eksameiks. 12. Iga vähimagi pahanduse puhul (ärritas, ärritus) Lehesalu. 13. Ründajad (tõmbasid, tõmbusid) tagasi. 14. Hobune (ehmatas, ehmus) autot nähes. 15. Pidu (õnnestas, õnnestus) hästi. 16. Kelk ühes sõitjatega (paiskas, paiskus) kummuli.

184. Jälgida mõningate liidete varal tuletatud sõnade õigekirjutust (vrd. p. 39).

Tüvisõna	Liide	Tuletatud sõna
1. linn tõttama mäss	-lane -le- -le-	linlane tõtlema mäslema
salk siin	-kond -ne	salkkond siinne
2. valu kohus	-ta -ta	valutama kohustama
paranema avar rahul	-da -da -da	parandama avardama rahuldama

1. Liitkaashääliku kumbagi osa ei kirjutata kahekordse tähega. Erandiks on juhud, kui liide algab sama kaashäälikuga, millega tüvi lõpeb.

2. Täishääliku, **s** ja **h** järel tarvitatakse **ta**-liidet, **l**, **n**, **r** ja **v** järel aga **da**-liidet.

185. Tarvitada õigesti-liidete varal tuletatud sõnu järgmisis lauseis!

1. Korral—asime ekskursiooni Lõuna-Eestisse. 2. Mõtted (mäss—levad) mehe peas. 3. Kustas ulatas Laglele naera—ades kirjaümbriku. 4. Nüüd meister—as igaüks enesele kiiren—atud korras mudellennukit. 5. (Siin—ne) (kesk—kond) võimal—ab edukat seltskondlikku tegevust. 6. Noormees tervitas oma endist õpetajat väga (au pakkuma + likult). 7. Mitmesuguste võimlemisharjutustega saame oma keha tugev—ada. 8. Muinasjuttudes kirjel—atatakse tihti vaeslapse kannatusi. 9. Äri ei ole veel (lõpp—likku) arvet esitanud. 10. Hobune raken—ati koorma ette. 11. Vili masin—ati kiiresti läbi. 12. Eemal silmasime säten—avat järvepinda. 13. Salajased dokumendid olid kellegi poolt kõrval—atud. 14. Poisid, ärge vigur—age! 15. Kes teab, mida toob meile (homme + ne) päev. 16. Paljud ohver—asid oma jõu, tervise ja isegi elu isamaa eest.

Lauseõpetus ja kirjavahemärgid.

LAIENDAMATA LIHTLAUSE.

186. Vaadelda aluse ja öeldise esinemist!

Alus	Õeldis
Isa (kes?) Kivi (mis?) Õpilasi (keda?) Vihma (mida?) Haige (kes?) Tema (kes?)	töötab (mida teeb?). kukkus (mida tegi?). ei ole ilmunud (mida ei ole teinud?). oli sadanud (mida oli teinud?). oleks kukkunud (mida oleks teinud?). olevat lahkunud (mida olevat teinud?).
	Töötatakse (mida tehakse?). Lauldi (mida tehti?). Loetagu (mida tehtagu?)! Ei olevat otsitud (mida ei olevat tehtud?).
Alus esineb nimetavas ja osatavas käändes.	Õeldis esineb pöörd sõna pöördelises muutes (s. o. olevikus, liht-, täis- või enneminevikus).

Kui öeldis on umbisikulises tegumoes, siis lause alus puudub.

Alus ja öeldis on lause **pealiikmed**.

Lause, mis koosneb ainult alusest ja öeldisest, on **laiendamata lihtlause**.

187. Leida järgmises lauseis öeldis!

1. Sulane oli juba kündma läinud. 2. Kui onu kaasas oleks olnud, siis ei oleks seda äpardust juhtunud. 3. Minge ja kutsuge oma sõbrad siia! 4. Kas kaup on ära saadetud? 5. Lapsed oleksid metsa eksinud, kui jahimehed neid ei oleks õigele teele juhatanud. 6. Ärge viitke aega! 7. Hakake koju minema! 8. Töö tuleb korralikult teha. 9. Pere-meheks olevat lasknud enesele uue lauda ehitada.

Märkus: Tuleb tähele panna, et lause öeldis võib koosneda nii ühest kui ka mitmest sõnast.

188. Võrrelda järgmises lauseis aluseid!

Täisalus	Osaalus
Leib (s. o. terve leib) on laual. Õpilased (kõik) olid võimlemas. Laadalisid sõitsid koju. Raamat on riiulil.	Leiba (s. o. ebamäärane hulk) on laual. Õpilasi (osa) oli ka laulu- pidul. Laadalisi liikus maanteel. Raamatut ei olnud riiulil.
Täisalus on nimetavas ,	osaalus osastavas .

189. Leida lauseid, kus esineb osaalus!

LAIENDATUD LIHTLAUSE.

Laiend ja põhisõna.

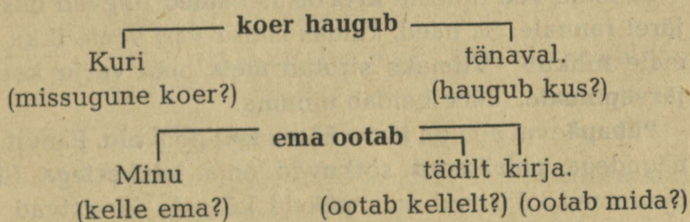
190. Võrrelda järgmisi lauseid!

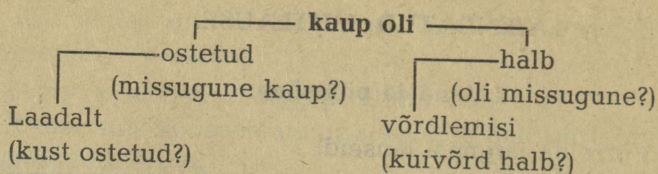
Laiendamata lihtlause	Laiendatud lihtlause
Tüdruk õpib.	Väike (missugune?) tüdruk õpib hoolega (kuidas?).
Onu sõidab.	Minu (kelle?) onu sõidab homme (millal?) linna (kuhu?).
Vanaema jutustab.	Vanaema jutustab tihti (millal?) huvitavaid (missuguseid?) lugusid (mida?).

Laiendamata lihtlauset saab laiendite lisandamise teel laiendada. Sõna, mis kuulub teise sõna juurde (näit. väike, hoolega, minu jt.), nimetatakse seetõttu **laiendiks**. See sõna aga, mille juurde laiend kuulub (näit. tüdruk, õpib, onu jt.), on **põhisõna**.

Lauset, milles esineb mõni laiend, nimetatakse **laiendatud lihtlauseks**.

191. Jälgida järgmisis lauseis laiendi ja põhisõna suhet!

Nagu eelmisest selgub, võib üks ja sama sõna olla nii põhisõnaks kui ka laiendiks (näit. *ostetud* on põhisõnaks sõnale *laadalt* ja laiendiks sõnale *kaup*). Samuti võib ühel põhisõnal olla mitu laiendit.

192. Laiendada järgmised laiendamata lihtlauseid!

Isa töötab. Ema keedab. Vend õpib. Õde õmbleb. Koer jookseb. Linnud laulavad. Päike paistab. Lilled õitsevad. Oodatakse. Külaline saabus.

N ä i t.: Minu isa töötab täna põllul.

TAIEND.

193. Leida sobivaid omadussõnalisi laiendeid järgmises lauseis esinevaile jämendatult märgitud nimisõnadele!

Argipäeval valitseb järvel vaikus. **Lootsikud** on kaldale tõmmatud ja nüüd valendavad nende **põhjad päikesepais- tel**. Julgesti istub **metspart** põõsasse peidetud **pesal**.

Sa istud vee ligidale **kivi** otsa. **Lained** tulevad üksteise järel **rannale**. Sa näed, kuidas **metsa vari** veele ikka ligemale nihkub. Viimaks sirutab **mets** oma **varju** kaugele **järvepinnale**. **Järv** heidab uinuma.

Pühapäeval aga on järve ääres igal pool **elu**. Päevitunud nägudega **poisikesed** sõtkuvad oma **jalakestega liivas**. Suuremad käärivad oma **püksid** kõrgele ja otsivad **vee-**

samblaga kaetud **kivide** alt **vähke**. **Poisikesed** ei julge veel minna **noormeeste** hulka, kes järve ääres **murul** pikali on.

Paadid libisevad mööda **veepinda** nagu **veelinnud**, kes teelt tulles väsinult **tiibu** liigutavad. **Paadis** istuvad **jakkidega** ja **seelikutega** **tüdrukud** ja **poisid**. **Laulu** ja **naeru helid** levivad üle järve. (J. Mändmetsa järgi.)

Näit.: Suvisel argipäeval valitseb avaral järvel täeline vaikus.

Nimisõna laiend on täiend.

194. Käänata kõigis käändeis nii ainsuses kui mitmuses sõna *armas naaber* ja vaadelda seejuures, missuguseis käändeis omadussõna ei ühildu nimisõnaga!

195. Jälgida **nud-** ja **tud-**kesksõna tarvitamist täiendina!

A i n s u s.

- Nim. Vilunud tööline ja haritud kodanik (töotagu käsikäes)!
- Omast. Vilunud töölise ja haritud kodaniku (töö on hea).
- Osast. Vilunud töolist ja haritud kodanikku (hinnatakse kõikjal).
- Sisseütl. Vilunud töölisesse ja haritud kodanikusse (suhtutakse usaldusega).
- Alalütl. Vilunud töölisel ja haritud kodanikul (on alati tööd).

M i t m u s.

- Nim. Vilunud töölised ja haritud kodanikud (töötagu käsikäes)!

- Omast. Vilunud tööliste ja haritud kodanikkude (töö on hea).
- Osast. Vilunud töölisi ja haritud kodanikke (hinnatakse kõikjal).
- Sisseütl. Vilunud töölistesse ja haritud kodanikkudesse (suhtutakse usaldusega).
- Alalütl. Vilunud töölistel ja haritud kodanikkudel (on alati tööd).

nud- ja **tud-**kesksõna täiendina ei käändu.

196. Tarvitada õigesti järgmisis lauseis täiendit!

1. Värske allikavesi kosutab (väsinud) teekäijat.
2. (Kuum) ja (sumbunud) suvepäevale järgnes äikeserikas õhtu.
3. (Sügisene) teerajad on täis (langenud) lehti.
4. Hakid oma kisaga elustavad (nukker) ja (mahajäetud) lossivaremeid.
5. Vaatlesime (ilus äsjavalminud) hooneid.
6. Talunik hoolitseb oma (armastatud) tööloomade eest.
7. Vanaema jutustas lugusid (möödunud) aegadest.
8. Noormees toetas (abitu) vanakest.
9. Laadale oli toodud nii (elus) kui ka (tapetud) loomi.
10. Keegi ei kiitnud kelmi (alatu) ja (kõlvatu) võtet.
11. Kirjanik jutustab oma romaanis (vaene) ning (põlatud) inimeste elust.
12. Osavõtjate seas oli hulk (tuntud) sportlasi.
13. Tõnu osutus (arukas) ja (vilunud) vahekohtunikuks.
14. Koosolekule oli ilmunud nii (soovitud) kui ka (soovimatu) külalisi.
15. Mõnus on sõita mööda (sile asfalteeritud) tänavaid.
16. Vallatu poiss kahetses oma (mõtlematu) tegu.
17. (Leitud) asju ei tohi enesele jätta, vaid need tuleb leiubüroosse viia.
18. Saun pehmitab (kangestunud) liikmeid.
19. Riik vajab (õsav)

ning (haritud) juhte. 20. Aktusel mälestati Vabadussõjas (langenud) sõdureid.

Märkus: Tähele panna, et **nud-** ja **tud-**lõpuline kesk- sõna ei muutu, **tu-**lõpuline omadussõna (kahvatu, katmatu jne.) ja **tu-**, **nu-**lõpuline nimisõna (uppunu, kaotatu, valitu jne.) aga muutuvad.

Näit.: Nägime võidetud vastaseid. Nägime võit- matuid vastaseid. Nägime võidetuid.

SIHITIS.

197. Vaadelda järgmisi lauseid!

Osteti klaver (osteti mis?). Kirjutasin kirja (kirjutasin mille?). Isa teeb tööd (teeb mida?). Mihkel puhastas saapaid (puhastas mida?). Tahan süüa (tahan mida?).	Ärgati. Ehmusin. Isa puhkab. Mihkel köhis. Jalutan.
Lause öeldiseks on sihiline pöörd- sõna (s. o. pöörd- sõna, mille tegevus on millelegi sihitud, juhi- tud).	Lause öeldiseks on sihitu pöörd- sõna.

Sihitis on sihilise pöörd- sõna laiend, mis esineb kas **nimetavas**, **omastavas** (ainult ainsuses), **osasta- vas** või **da-tegevusnimes**.

Nimetavas ja omastavas esinevat sihitist nimetatakse **täissihitiseks**, osastavalist sihitist aga **osasihitiseks**.

198. Vaadelda sihitist järgmisis lauseis!

Täissihitis	Osasihitis
a) Lugesin läbi terve raamatu . Otsin leiva (s. o. terve leiva).	Lugesin ajaviiteks raamatut . Otsin leiba (s. o. ebamäärase hulga, osa).
b) Puud veeti kohale (s. o. tegevus on lõppenud). Maaler värvis põranda pruuniks (töö on lõpetatud).	Puid veetakse (s. o. tegevus jätkub). Maaler värvib põrandat (tegevus on alles pooleli).
c) Anna mulle uus sulg (lause on jaatav)!	Ära anna mulle vana sulge (lause on eitav)!

Täissihitist tarvitatakse:

1. kui kõneldakse **tervikust**, tervest asjast,
 2. kui **tegevus on lõpetatud** ja
 3. kui lause on **jaatav**.
- Seejuures peavad olema kõik need nõuded täidetud.

Osasihitist tarvitatakse:

1. kui kõneldakse ebamäärasest hulgast, **osast**,
2. kui tegevus on **kestev**, korduv, jätkuv ja
3. kui lause on **eitav**.

Kui esineb üks osasihitise nõudeist, siis tuleb tarvitada osasihitist.

Märkus. Kui sihitise põhisõna on umbisikulises tegumoes või käskivas kõneviisis, siis tarvitatakse **nimetavalist täissihitist**.

199. Kirjutada järgmised laused nii, et pöörsõna oleks jaatavas kõnevormis, ja tarvitada seejuures kas täis- või osasihitist!

1. Insener ei viinud sillaehitust lõpule. 2. Onu ei võitnud loteriilt peavõitu. 3. Ma ei lasknud endale valmistada uut ülikonda. 4. Kas sa ei näinud lendavat raketti? 5. Noormees ei suutnud puuhalgu lõhestada ühe kirvehoobiga. 6. Järvevaht ei andnud meile paati. 7. Meie ei ehitaks suurtelki. 8. Jaan ei saanud endale uut elukohta muretseda. 9. Noorimat tütarit ei saadetud kooli. 10. Perenaine ei kutsunud Jukut koju. 11. Ma ei tunne hästi oma kodumaad. 12. Kaupmees ei müünud tervet leiba. 13. Ema arvas, et arsti ei tule kutsuda. 14. Poisid ei saanud paati ümber pöörata. 15. Ema ei jätnud mind koju. 16. Haige ei täitnud arsti kõiki nõuandeid. 17. Kohus ei muutnud oma otsust. 18. Suvitajad ei leidnud puhkamiseks sobivat kohta. 19. Uut seadust ei avaldatud. 20. Raamat ei sisaldanud lühijutte.

Näit.: Insener viis sillaehituse lõpule.

Tähele panna! Eitava kõne puhul on alati osasihitis, jaatava puhul aga nii täis- kui ka osasihitis.

200. Tarvitada järgmised lauseis õigesti sihitist!

1. Oleme suutnud luua (oma kirjandus). 2. Poiss oli endale eeskujuks võtnud (üks kuulus väejuht). 3. Ain pesi (end, enda) puhtaks. 4. Isa kinkis mulle (uus jalgratas). 5. Seekord päästis sõber (mina) ära. 6. Ahto tegi kelguga veel (üks sõit). 7. Peremees ehitas (karjalaut) jälle üles. 8. Pidin direktorile andma (jaatav vastus). 9. Töömehed olid värava kõrvale kaevanud (suur auk). 10. Nüüd võttis sulane (kavalus) appi. 11. Ekskursioonist osavõtjad said

(ilus ülevaade) vabrikust. 12. Ihnuskoi veeretab raha kümme korda peos, enne kui ta (see) välja annab. 13. Eideke laulis (hulk) rahvalaule. 14. Eesti rahvalauludest ammutame (teadmised) mineviku-eestlaste elu kohta. 15. Onu oli (uus veski) ehitanud. 16. Kõneleja võitis koolajate (täielik poolehoid). 17. Vii (lamp) teise tupp! 18. Kogu see mure tegi (vanamees) päris haigeks. 19. Kas sa mäletad (see sild), (mis) me ehitasime? 20. Jõuluks ostis sepp endale (läikiv saabas — mitmuses).

KOHA- JA AJAMÄÄRUS.

201. Jälgida järgmisi pöörd sõna laiendeid!

Läksime **metsa** (kuhu?). Jalutasime **metsas** (kus?). Tullime **metsast** (kust?). Sammusime **kodu poole** (mille poole?). Jõudsime **koju** (kuhu?).

Eile (millal?) olin haige. Isa töötab **hommikust** (mis ajast?) **õhtuni** (mis ajani?). Viibisin terve **nädala** (kui kaua?) **reisil** (kus?). Kavatsen sõita mõneks **päevaks** (kui kauaks?) **koju** (kuhu?). Möödunud **aastal** (millal?) võitis meie kooli meeskond teatejooksu.

Eelmistes lausetes esitatud pöörd sõna laiendid on kas **kohamäärused** (vastavad küsimustele: kus? kust? kuhu?) või **ajamäärused** (vastavad küsimustele: millal? mis ajast mis ajani? kui kaua? kui kauaks?).

202. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti koha- või ajamäärust!

1. Ema läks (turg). 2. (Tulev nädal) on Viiu sünnipäev. 3. Teenija tõi (turg) korvitäie õunu. 4. (Õhtupool) oli koolis

koosolek. 5. Kavatsesin (laupäev) sinu juurde tulla, kuid ei saanud, sest laupäeva (õhtu) oli seltsimajas kontsert.

6. Mikk lubas (homme) ühes oma vennaga (jaht) minna.

7. Kadri oli juba lõuna paiku (kodu) läinud ja nüüd hakkas Tiinagi (kodu poole) kõmpima. 8. Jaak peatus igas (pood).

Märkus. Peale täiendi, sihitise, koha- ja ajamääruse võib lauses olla veel teisigi laiendeid.

UTE.

203. Võrrelda järgmisi lauseid ja jälgida kirjavahe-
märke!

1. **Poisid**, vaadake seda kõrget mäge!
Vaadake, **poisid**, seda kõrget mäge!
Vaadake seda kõrget mäge, **poisid**!
2. Armsad **sõbrad**, asume nüüd tööle!
Nüüd, armsad **sõbrad**, asume tööle!
Nüüd asume tööle, armsad **sõbrad**!

Selle nimetust, kelle või mille poole pöörduetakse, nime-
tatakse **ütteks**. Ute ühes oma laienditega
eraldatakse muudest lauseliikmetest
komadega.

204. Tarvitada õigesti kirjavahemärke järgmisis lauseis!

1. Kuhu sa ruttad Kaarel? 2. Lapsed tulge koju! 3. Oodake
härra veel üks hetk! 4. Kuule taat kas sa tead, kus on
õnged? 5. Mine Andres ja kutsu kapten üles! 6. Ärge hil-
jaks jääge Mikk ja Mann! 7. Hakkame mehed minema!
8. Eestimaa mu isamaa kuis nii armas oled sa! 9. Hoolit-
sege kodanikud oma tervise eest!

KOONDLAUSE.

205. Vaadelda järgmisi lauseis jämendatult märgitud lauseliikmeid!

Isa, ema ja lapsed läksid kirikusse. Talvel **suusatatakse, uisutatakse ja kelgutatakse**. Nägin metsas **rebast, jänest ja oravat**. Laual oli **siniseid, kollaseid ja rohelisi** paberilehekesi. Jalutasin **metsas ja heinamaal**.

Lauset, milles esineb korduvaid samanimelisi lauseliikmeid, nimetatakse **koondlauseks**.

206. Jälgida sidesõnu, mis seovad samalaadseid lauseliikmeid!

1. Maret **ja** Malle laulavad. Tüdruk libises **ning** kukkus. Minu sõber elab Taaralinnas **ehk** Tartus. Pühapäevaõhtul on mõnus istuda, raamatut lugeda **või** raadiot kuulata. Tõusin püsti **ega** osanud enam midagi ütelda. Kodu on armas **nii** minule **kui ka** igale teisele.

2. Raha on hea sulane, **aga** paha peremees. Mees oli tugev, **kuid** laisk. Võõras polnud agent, **vaid** kunstnik. Enne ehitatakse kaev, **siis** maja. Kastanitel on juba pungad, **samuti** sirelitel.

Kui **s a m a l a a d s e i d** (s. o. samale küsimusele vastavaid) lauseliikmeid seovad sidesõnad **ja, ning, ehk, või, ega, nii... kui ka**, siis nende sidesõnade ette **koma ei panda**. Kui aga samalaadsete lauseliikmete vahel sidesõna puudub või on mõni muu siduv sõna (näit. **aga, kuid, vaid, ent, siis, samuti, eriti** jne.), siis eraldatakse samalaadsed lauseliikmed komaga.

207. Kriipsutada alla järgmisi lauseis korduvad samalaadsed lauseliikmed ja asetada puuduvad komad!

1. Veerev kõmisev ja tümisev äikesemürin pani õhu värisema. 2. Ei sel ega järgneval ööl saanud keegi magada.

3. Mitte ainult maal vaid ka linnades on vajalik teostada loodusekaitset. 4. Pühapäeval korraldati esimene võistlus nimelt uisutamise alal. 5. Külma ilma tõttu oli mäel vähe kelgutajaid samuti ka suusatajaid. 6. Seal aga jäi Epp äkki seisma sosistas midagi ja näitas hirmunult käega metsa poole. 7. Jälle on loodus vaba hõiskav valmis kõiki oma rüppe võtma. 8. Ilus kevadeilm rõõmustas nii noori kui ka vanu. 9. Perenaine oli muidu heasüdameline inimene kuid natuke karm. 10. Küll oli kodus tore joosta vallatada mängida! 11. Toomal ei olnud sulge ega tinti pliitsit ega paberit. 12. Meid veetlesid lossi tühjad ruumid salakäigud võimalused pimedad keldrid ja kõrged tornid. 13. Tänapäeva noortel ei puudu julgust mehisust ega kohusetruudust. 14. Haridust hindavad nii noored kui ka vanad. 15. Kelk aga paiskus suure hooga vastu puud ning läks ümber.

LIITLAUSE.

208. Võrrelda järgmisi lauseid!

Lihtlauseid	Liitlause
Miku loeb. Tõnu kirjutab. Isa läks laadale. Ema jäi koju.	Miku loeb ja Tõnu kirjutab. Isa läks laadale ja ema jäi koju.
Ma tahtsin jalutada. Mind ei lubatud.	Ma tahtsin jalutada, kuid mind ei lubatud.
Onu kõneles. Maja on vana.	Onu kõneles, et ta sõitvat välismaale. Maja, milles onu elab, on vana.
Läheme tööle.	Kui päike tõuseb, läheme tööle.

Liitlause koosneb kahest või enamast liitlausest. Kui liitlause osad võivad esineda iseseisvate lausetena, siis seesugust iseseisvaist lauseist koosnevat liitlausest nimetatakse **rindlauseks**.

Kui aga liitlause üks osa võib olla iseseisev ja teine osa on sellest, siis seesugune liitlause on **põimlause**. Seda põimlause osa, mis võib esineda iseseisvana ja millest on teine lause osa, nimetatakse **pealauseks** (näit.: Maja on vana). Seda liitlause osa aga, mis on teistest lausest ja eraldi olles tundub poolikuna (näit.: et ta sõitvat välismaale), kutsutakse **kõrvallauseks**. Põimlause koosneb seega pea- ja kõrvallauseist.

209. Jälgida komade tarvitamist rindlausest!

Rindlause	Reeglid
Isa töötab ja lapsed mängivad. Tuul puhub ning meri lainetab. Ei kukkunud enam kägu ega laulnud ööbik. Kas masinal lõhkes õlitoru või purunes telg?	Kui rindlause osad on seotud sidesõnadega ja, ning, ehk, või, ega, siis koma ei tarvitata.
Tegija leiab tööd, magaja näeb nälga. Koht ei tee inimest ausaks, inimene teeb koha ausaks.	Rindlause osad, mis pole seotud sidesõnadega, eraldatakse komadega.

Rindlauseid	Reegliid
Oodati külalisi, aga nad ei tulnud. Oli kuulda öökulli huikeid, kuid needki kadusid kaugusesse.	Kui rindlause osad on seotud sidesõnadega aga, kuid, vaid, ent jt., siis eraldatakse rindlause osad komadega.

Meeles pidada!

Rindlause osad, mis ei ole seotud sidesõnadega **ja, ning, ehk, või, ega**, eraldatakse komadega.

210. Tarvitada õigesti komasid järgmisis lauseis!

1. Jõekaldal asetsesid mõned kalurionnid ja nende juures rippusid kuivama pandud võrgud. 2. Vanaisa sidus hobuse puu külge kinni ning teised hakkasid vikateid ja muid asju vankrist välja võtma. 3. Päike särab aasade kohal ja lilled levitavad magusat lõhna. 4. Jaan polnud ise õnnelik ega saanud ka teisi õnnelikuks teha.

5. Oled sina aga suure kala saanud seda tuleb minna kaaluma. 6. Esimene tulija ei pannud mind tähele sellest pääsesin kergesti mööda. 7. Hobused traavisid kuljused helisesid lund sadas. 8. Rumal käsib rusikaga tark sunnib sõnaga. 9. Anna pill hullu kätte hull ajab pilli lõhki.

10. Laps tahtis õue joosta aga ema ei lubanud. 11. Lindal käis palju kosilasi aga ühtki ei võtnud ta vastu. 12. Poiss oli küll veidi hooletu kuid oma tööd kirjutas ta siiski korralikult. 13. Talul polnud ainult head põllud vaid tal oli ka töökas pere.

211. Tarvitada õigesti komasid järgmisis koond- ja rind-
lauseis!

1. Uhe peremehe hobused olid ilusad puhtad rammusad teise omad aga viletsad lahjad ja puhastamata. 2. Varesed kraaksusid oksal ja olid mures toidu pärast. 3. Meie uus korter oli eelmisest tunduvalt väiksem aga palju puhtam mugavam ja kodusem. 4. Vaesel mehel polnud ei hobust ega lehma ei koera ega kassi. 5. Elusloomade müüjaid oli laadal vähe samuti polnud ka ostjaid. 6. Tuleb töötada mitte ainult enese vaid ka teiste pärast. 7. Äkki sähvas välk lähedalolevasse puusse ning kostis kõrvulukustav mürin. 8. Viibisime terve päeva metsas kuid ühtki metslooma me ei näinud. 9. Istusime rohelisel murul sõime maiustusi laulsime ja mängisime. 10. Rand oli siin järsk metsik ja kivine kuid siiski leidsime võimaluse suplemiseks. 11. Varemmail aastail jättis meie ümbrus nii linnas kui ka maal väga palju soovida. 12. Mitte ainult linnas vaid ka külas loetakse tänapäeval rohkesti ajalehti. 13. Küll katsusime ühelt küll teiselt kaldalt küll nii küll teisiti aga kuidagi ei saanud me lootsikut kätte. 14. Tuleb hoolitseda nii keha kui ka vaimu eest. 15. Õnnetus ei käi mööda kive ja kände vaid mööda inimesi. 16. Poisid kogunesid koolimajasse panid suusad alla tõttasid mägedele ning sõit algas.

212. Jälgida järgmisis **põhilauseis** pea- ja kõrvallauseite paigutust ja komasid.

Pealause Kell oli seitse,

Kõrvallause

kui lahkusime uisuteelt.

Pealause Õpilased,

Kõrvallause

tõttasid kohe koju.

kes kaugemal elasid,

13. Kirjuta, **kas** ...

14. Ootasin kannatlikult, **kuni** ...

Tähele panna! Kõrvallauseid algavad harilikult sõnadega: **et, kui, nagu, mis** (mille, mida, millest jne), **kes** (kelle, keda), **kus** (kust, kuhu), **kuidas, kuni, kas** jne.

214. Täiendada järgmised laused sobivate pealausetega!

1. Kes kannatab, see ...
2. Et ma hästi õppisin, kingiti ...
3. Kui me kooli jõudsim, olid ...
4. Nagu näeme, on ...
5. Et midagi teha polnud, siis ...
6. Mis pärast juhtus, sellest ...
7. Kas poiste kavatsus õnnestus, seda ...
8. Kui ma aknast välja vaatasin, nägin ...
9. Kui töölised kohale ilmusid, ...
10. Nagu juba eespool öeldud, ...
11. Kui poiss meid märkas, ...
12. Kuigi mind hoiatati, ...
13. Kus hundist kõneldakse, ...
14. Kui hommik saabus, ...

215. Täiendada järgmisi lauseid sobivate kõrvallause-
tega!

1. Alles siis, **kui** ..., võid sa jälle kooli tulla.
2. Kahju, **mis** ..., on võrdlemisi suur.
3. Esimene, **keda** ..., oli paadijuht.
4. Koht, **kus** ..., oli nüüd tühi.
5. Parajasti sel silmapilgul, **kui** ..., lõi valku.
6. Orav nägi, **et** ..., ja hüppas puu otsast alla.
7. Tee, **mida** ..., oli hästi sillutatud.
8. Nägin, **kuidas** ..., ja teatasin sellest õpetajale.

9. Õhtul, **kui** . . . , sõitsime linna tagasi.
10. Need päevad, **mis** . . . , jäävad mulle kauaks meelde.
11. Poisid ootasid, **kuni** . . . , ja matkasid siis edasi.
12. Talu, **kuhu** . . . , oli eemal maanteest.
13. Korraga märkas koer, **et** . . . , ja hüppas uksest sisse.
14. Laulud, **mis** . . . , kõlasid hästi.
15. Talvel, **kui** . . . , on väga lõbus.

216. Jälgida sidesõnu järgmisis lauseis!

, kui	, niipea kui , enne kui
Poiss ehmus, kui ta mustlast nägi. Ilus on kõndida puiestikus, kui puulehed langevad.	Poiss põgenes, niipea kui ta mustlast nägi. Vahtraseemned keerlevad, enne kui nad maha langevad.
, et	, olgugi et , ilma et
Jaak märkas, et ta sõpru ei olnud pidul. Tulin siia, et teid jumalaga jätta.	Jaak ilmus koosviibimisele, olgugi et teda ei kutsutud. Peeter lahkus, ilma et ta oleks meid jumalaga jätanud.

Kõrvallauset alustavate sidesõnade **kui** ja **et** ette panakse koma. Kui need sidesõnad esinevad aga ühendeis **niipea kui**, **enne kui**, **et kui**, **nii kui**, **niikaua kui**, **olgugi et**, **ilma et**, **sest et**, **sellepärast et**, **nii et**, **seks et**, siis asetatakse koma nende ühendite ette.

217. Võrrelda **kui** ja **nagu** tarvitamist järgmisis lauseis!

kui, nagu põimlauses	kui, nagu võrdlussõna ees
Juhan puhus asja suuremaks, kui see tegelikult oli. Poiss oli kahvatu, nagu oleks ta haige.	Juhan oli täna palju jutukam kui eile. Poiss oli kahvatu nagu haige.
Kõrvallause algul olevate kui, nagu ette pannakse koma.	Võrdlussõnade ees olevate kui, nagu ette ei panda koma.

Et selgusele jõuda, kas sõnadele **kui, nagu** järgneb kõrvallause või võrdlussõna, on kasulik silmas pidada, et kõrvallause puhul esineb lauses pöörd sõna öeldisena (pöörd sõna pöördeline muude), võrdlussõnale aga öeldist ei järgne.

T ä h e l e p a n n a ! **Kui** ette ei panda koma järgmistes lausetüüpides:

- 1) Muinaseestlased laulsid **nii** töö juures **kui ka** vabal ajal (koondlauses **niihästi . . . kui ka** puhul).
- 2) Möödus hulk aega, **enne kui** tuletõrjujad kohale jõudsid (põimlauses **enne kui, niipea kui, nii kui** jt. puhul).
- 3) Tuul oli täna vaiksem **kui** eelmisel päeval (**kui** võrdlussõna ees).
- 4) Minule **kui oma sõbrale** usaldas Ain kõik oma saladused (mina kui sõber . . . , Toomale kui jõumehale . . .).

218. Tarvitada õigesti komasid järgmisis lauseis!

KALASTAMAS.

Kell lōi parajasti kuus kui ärkasin. Kui silmad avasin nägin oma sõpra kes mind juba ootas. Olin rõõmsam kui kunagi enne. Oli ilus hommik kui läksime kalale. Mu sõber kui vilunud kalamees püüdis esimese kala. Ei möödunud kuigi palju aega kui ka minu õngekork vee alla vajus. Kui õnge välja tõmbasin siples seal otsas suur särģ. Meil oli täna rohkesti õnne sest niipea kui õnge vette viskasime püüdsime kala kinni. Saime nii särģi latikaid kui ka ahvenaid. Õngitsesime kuni lõunani enne kui kalakoti täis saime. Päike kõrvetas tuliselt kui koju hakkasime minema.

219. Tarvitada õigesti komasid ka järgmises kirjandis!

MINU KODU.

Ilus on mu kodu kevadel kui õitsevad puud ja põõsad. Ärkan varahommikul millal päike on veel madalal riie-
tun ja lähen välja. Tuhandete lindude laul tervitab mind värske õielõhn uimastab mu meeli. Vaatan kaugele kus maantee lookleb üle haljendavate põldude ja kaob metsa mille tagant paistab kaunis Vooremägi. Keset õue kasvab rohelisel murul suur kask mis on kauniks ehteks mu kodule. Vasakut kätt viib väike värav aeda kust edasi läheb teerada mille üle raskelt ripuvad õunapuude õie-
kobarad. Tee on valge sest tuhanded kroonlehed langevad puilt ning katavad maad. Mesilased sumisevad ja lenda-
vad õielt õiele et koguda mett; liblikad keerlevad mu pea kohal laskudes vahel isegi mu juustesse. Kui allapoole jooksen jõuan tiigi äärde. Siin võin kaldal istuda ja tiigi

põhja vaadata kus on väga palju väikesi kalu. Tiigi kaldal kasvavad helerohelised põõsad mis paiguti ulatuvad veepinnani. Üle tiigi viib väike purre kust mõnikord olen vette kukkunud. Palaval ajal on tiigis hea supelda sest tiigi vesi on karastav. Tiigi lähedal kasvab suur pärn millest vanemad inimesed kõnelevad et ta üle kahesaja aasta vana olevat. Selle puu all armastan suveõhtuil istuda ja vaadata kuidas päike loojeneb kuulata kuidas rukkirääk oma ühe- toonilist viisi laulab ja ööbik kõrval metsasalus vilistab.

Kirjavahemärkide tarvitamisest.

220. Meenutada **punkti** tarvitamist!

Näited	Reeglid
1. Hobune on koduloom. Peremees arvas, et õhtuks jõutakse tööga lõpule.	Punkti tarvitatakse: 1. jutustava lause lõpul,
2. Eesti Vabariik kuulutati välja 24. veebruaril 1918. aastal.	2. järgarvude märkimiseks ja
3. Lahendasime ülesande nr.287 (vt. lk. 148).	3. lühendite järel

221. Jälgida järgmisi lühendeid!

a. = aastal

dr. = doktor

e. = ehk

hr. = härra

kl. = kell, klass

lk. = lehekülg

mk. = mark; maakond

nr. = number

näit. = näiteks

p.-ag. = postiagentuur

p. o. = peab olema

pr. = proua

prl. = preili

pt. = peatükk

s. a. = sel aastal

s. o. = see on

s. t. = see tähendab

u. = umbes

vrđ. = võrdle!

vt. = vaata!

jj. = ja järgmised jne. = ja nõnda edasi
 jm. = ja muud jt. = ja teised
 jmt. = ja mitmed teised skp. = selle kuu päeval

Märkus. Rooma numbritega märgitud järgarvude ja meetrimõõtude lühendite järel ei tarvitata punkti (näit. III klass on 5 m pikk).

222. Tarvitada õigesti kirjavahemärke järgmises kutses!

Ka pr. Maret Maiste

Palume Teie austavat osavõttu meie poolt korraldata-
 vast õpilaskonna 13 aastapäeva pidust keskn 3 apr s a
 kl 18 kooli ruumides

Õpilaskond

223. Jälgida **hüüumärgi** tarvitamist!

Näited	Reeglid
Tormakem edasi, poisid! Mehed hüüdsid: „Hurraa!“ Kui tuleks vihma! Seiske paigal! Ärge tõtake!	Hüüumärki tarvitatakse: h ü ü d u, s o o v i, k ä s k u j a k e e l d u väljendava lause lõpul.

224. Vaadelda **küsimärgi** tarvitamist!

Kus sa käisid, sokukene?

Kuhu läksid need poisid, kes siin olid?

Kas need raamatud, mis onu sulle kinkis, olid huvi-
 tavad?

Küsimärki tarvitatakse küsilause lõpul.

225. Võrrelda järgmisi lauseid!

Küsilause	Jutustav lause
Mida Juku õpib?	Mida Juku õpib, seda Juhan teab.
„Kes seal on?“ küsis isa. Missugust raamatut ta soovib?	Ma ei tea, kes seal on. Lugeja ei tea mõnikord isegi, missugust raamatut ta soovib.

Lause lõpul tarvitatakse küsimärki ainult siis, kui küsimus on pealauses.

OTSENE KÕNE.

226. Vaadelda otsese kõne asetust lauses ja vastavaid kirjavahemärke!

- Peremees sõnas: „Nüüd võite puhkama minna.“
Isa küsis: „Kuhu jäid poisid?“
Voorimees hüüdis: „Eest ära!“
- „Nüüd võite puhkama minna,“ sõnas peremees.
„Kuhu jäid poisid?“ küsis isa.
„Eest ära!“ hüüdis voorimees.
- „Nüüd võite puhkama minna,“ sõnas peremees, „sest täna oli raske tööpäev.“
„Kuhu jäid poisid,“ küsis isa, „et nad koju ei tulnud?“

Otsene kõne pannakse jutumärkidesse ühes kõigi otsese kõne juurde kuuluvate kirjavahemärkidega. Otseseks kõneks olev lause algab suure algustähega.

227. Täiendada järgmised laused tarbe järgi kas otsese või kaudse kõnega!

1. Isa küsis: „.....?“
2. Vanamees lausus: „.....“
3. Eideke ohkas: „.....!“
4. „.....?“ päris kohkunud mees.
5. „.....!“ kahetses perenaine.
6. „.....“, „ sõnas vallavanem.
7. „.....“, „ ütles ema, „.....“
8.: „Pange tunnis hoolega tähele!“
9.: „Kas leidsid raamatu üles?“
10.: „Minu ülesanne on lahendatud.“
11. „Miks sa nutad, lapsuke?“
12. „Hoolitsege lindude eest!“
13. „Kuumuse tõttu paisub metall,“
14. „Arge minge õhukesele jääle,“, „sest see võib kergesti murduda!“

228. Jälgida **jutumärkide** esinemist!

Näited	Reeglid
1. Peremees hüüdis: „Ants, tule kojul!“ „Mõned haigused,“ tähendas arst, „on väga nakavad.“	Jutumärke tarvita- takse: 1. otsese kõne eraldamiseks,
2. „Vanemuise“ teatrisaali avaetenduseks mängiti A. Kitzbergi näidendit „Tuulte pöörises“.	2. teoste, asutiste jm. pärisnimeliste ni- metuste eraldamiseks ja

Näited	Reeglid
3. Kreutzwaldi lause „Kaugelt näen kodu kasvavat“ sisendas meile lootust paremasse tulevikku.	3. tsitaatide (kuskilt teosest päritolevate katkendite, lausete) eraldamiseks.

229. Jälgida **semikooloni** tarvitamist!

Kuidas lükkad, nõnda läheb; kuidas tõmbad, nõnda tuleb. Laisalt lainetab viljaväli, tuhmilt kostab kuskilt taeva alt lõokeste sillerdus; tuul tuleb ja tõmbab mööda minnes jahedalt üle mõtleja näo.

Semikoolonit tarvitatakse pikemais lauseis, kus ühendatavad lauseosad pole omavahel mitte küllalt tihedasti seotud. Semikoolon märgib pikemat peatust (pausi), kui see esineb koma puhul, ja lühemat, kui see on vajalik punkti tarvitamise korral.

230. Jälgida **kooloni** tarvitamist!

Näited	Reeglid
1. Eestis on järgmised suuremad linnad: Tallinn, Tartu, Narva ja Pärnu.	Koolonit tarvitatakse: 1. loetelu ees,
2. Onu küsis: „Kas isa on kodus?“ Härra ütles: „Nüüd, Jaagup, võid sa rahulikult tööd teha.“	2. otsese kõne ees ja

Näited	Reeglid
3. Tekkis rahutus: kõik näisid midagi ootavat.	3. sel korral, kui lause järgmine osa selgitab eelmist.

231. Vaadelda sidekriipsu tarvitamist.

Näited	Reeglid
1. Poolitage õigesti sõna „valit-se-ma“. 2. Jää-äärne vesi voolas kohisedes. Manöövritest võttis osa nii maa-, mere- kui ka õhuvägi. Poiss võttis oma kimpsud-kompsud kaasa.	Sidekriipsu tarvitakse: 1. sõnade silbitamisel ja poolitamisel. 2. sõnaosade eraldamiseks liitsõnades ja sõnaühendes.

232. Otsida lugemikust näiteid mõttekriipsude ja mõttepunktide tarvitamise kohta!

233. Vaadelda klambrite (sulgude) tarvitamist!

Ostjakid (üks meie kaugemaid hõime) elavad Siberis. Kaksiktäishäälikud (diftongid) võivad olla kas pikad või ülipikad.

Klambreid tarvitatakse igasuguste selgitavate märkuste ja selgitussõnade eraldamiseks.

Märkus. Ärgu pandagu klambreisse eksikombel valesti kirjutatud sõnu või lauseid!

234. Tuletada meelde **koma** tarvitamist!

Näited	Reeglid
1. Õppige hoolsasti, lapsed! Nüüd, tüdrukud, hakka- me laulma!	Koma tarvitatakse: 1. ütte eraldamiseks;
2. Laual oli vihikuid, raama- tuid, pliiatseid ja muid õppevahendeid. Mets on kaunis ja meeli- tav, kuid ka salapärane ning õudne.	2. koondlause sama- laadsete lauseliik- mete eraldamiseks, mis ei ole seotud sidesõnadega ja, ning, ehk, või, ega, nii . . . kui ka;
3. Päike paistis soojasti, lumi sulas ja esimesed keva- delinnud olid juba ko- hal. Õues oli küll soe, kuid lapsi ei lubatud välja.	3. rindlause osade va- hel, mis pole seo- tud sidesõnadega ja, ning, ehk, või ja ega;
4. Kevad, mida kaua oodati, oli lõpuks saabunud.	4. põimlause s kõrval- lausete eraldami- seks.

235. Asetada puuduvad kirjavahemärgid!

PALGI RIKKUMINE.

Poeg läinud isa juurde ja kurtnud Isa ma rikkusin palgi
ära

Isa sõimanud poissi ja ütelnud Kui sa kõik ära rikud millest ma siis aida ehitan Aga kui oled juba rikkunud siis mine sae see palk katki lõhu lõhki ja too tupp ahjupuu-deks

Poiss läinud saaginud palgi katki lõhkunud lõhki kandnud tupp

Pärast küsinud isa pojalt Kuidas sa selle palgi siis ära rikkusid

Poeg vastu Lõin väikese tärkme palgi koore sisse

Isal süda täis et nii väikese vea pärast lasknud palgi katki saagida Aga mis see enam aitab

(Eesti rahvanali.)

236. Tarvitada õigesti kirjavahemärke järgmises katkendis!

Kui mind kooli saadeti kuna õde ja vend kodus tööd rühmasid korراتi mulle alati

Katsu õppida katsu edasi püüda sest me oleme vaesed Selle mis me sinule anname võtame oma ja õe ja venna suutäite kõrvalt

Ja need polnud ainult sõnad vaid tõsiasjad sest ega isa ometi naljapärast hakanud talule võlga tegema Sinu pärast Oskar teen ma seda sinu tuleviku pärast et sul poleks vaja samuti oma suutäisi lugeda nagu meie seda emaga oleme teinud Nõnda ütles mulle kord isa aga ta väljendas oma sõnadega ainult poole tõest Õigem oleks olnud tal mulle ütelda et minu tuleviku pärast loobusid nii paljustki mitte ainult isa ja ema vaid ka õde ja vend

(A. H. Tammsaare.)

Tähendusõpetus.

ULDHARJUTUSI.

237. Jagada järgmised inimeste omadused kahte rühma, nii et ühes oleksid head, teises halvad omadused!

Arg, armastusväärne, ettenägelik, ettevaatlik, hooletu, jonnakas, julge, kade, kangekaelne, kartlik, kindel, kiuslik, kärsitu, külmavereline, laisk, leplik, mehine, ohvrimeelne, püsiv, rahulik, sangarlik, sõbralik, tagasihoidlik, tasakaa-
lukas, tegev, terane, tormakas, truu, tugev, tõsine, töökas, usaldusväärne, usin, ustav, vähenõudlik.

238. Leida teisendsõnu järgmisile mõisteile!

Kangelane, äike, kaunis, tige, tiirlema, värisema, õõtsu-
suma, alatasa, natuke.

Näit.: kangelane — sangar, vägilane jne.

239. Asendada järgmisis lauseis sõrendatud sõnad tei-
sendsõnadega!

1. Hoolas õpilane püüab üha edasi.
2. Teekäija sammus vaevaliselt oma rada.
3. Püsiv töö toob tulu igaühele.
4. Vilgas ei malda oodata.

Näit.: Usin õpilane püüab alati edasi.

240. Leida lauseid, kus esineksid õiges tähenduses järgmised sõnad!

Eeskuju, mudel, näide, näidis, näitus;
kirjandus, looming, teos, toodang, toode, trükis;
avama, avaldama, avastama;
leidma, leiduma, leiutama.

MURDESÕNU.

241. Lugesed järgmist Saaremaa murdeteksti jälgida mittetuntud sõnu!

Ohta, kui juba püme oli, viidi ruudi kerst ää, peimes ja peimehe ja ruudi vennad läksid seltsis... Omingu, kui peimehe poolt jälle tulema akati, pandi naole (nadu = peimehe sösar) oo piha. See oli suur pitk valge riie, nagu kott ümber pea. Saa (saaja = pulma) vanam töi nao oo all ruudi koo. Nadu viidi renni (= laua) taha nurka istuma, ruudi ema võttis nao peast oo ää ja pani ruudi kambri.

(J. Jõgever.)

Meie kodumaa eri paikades esineb kõnekeelt, mis tunduvalt erineb trükiseis esinevast keelest, nn. k i r j a k e e - l e s t. See on **murdekeel**, mis sageli võib anda väärtuslikku keelelist lisaainet meie kirjakeelele.

242. Järgmised eesti murdesõnad ongi kirjakeele rikastamiseks tarvitusele võetud. Rakendada neid vastavais lauseis!

1. a l m u s — armuand	3. h a j u m a — laiali val-
2. a n u m a — tungivalt	guma
paluma	4. h ü ü b i m a — tarduma

5. k ü m b l e m a — end vannitama, pesema, suplema	8. r o i e (roide) — külje- luu, ribi; laevakaar
6. m e n u — õnnestumine, kordaminek; poolehoid	9. t a l u m a — välja kan- natama, kandma
7. p ä l v i m a — teenima, väärt olema	10. v õ i g a s — võõrastav, kole, vastik

243. Leida oma kodumurdest sõnu, mis kirjakeeles ei esine! Seletada nende tähendus ning tarvitada neid lauseis!

LAEN- NING UUDISSÕNU.

244. Rakendada järgmisi soome keelest pärinevaid laen- sõnu vastavais lauseis!

1. a a d e — mõte, idee	8. m a t k — teekond, reis, rännak
2. a a r e (aarde) — kallis- vara, väärise	9. s ä i l i m a — püsima, alal hoiduma
3. h a i h t u m a — len- duma	10. s ü n g e — tume, õudne
4. h a r r a s t a m a — in- nukasti tegutsema	11. ü l l a t a m a — oota- matusega imestama sundima
5. h e t k — silmapilk, vilge, viiv	12. s i i r d u m a — üle mi- nema, ümber ase- tuma
6. j u l m — halastamatu, toores	
7. l e v i m a — laiali lagunema	

245. Jälgida sõrendatud sõnade tähendust järgmisis näiteis!

1. Veljed, ärge olge asjata mornid ning ärge kortsutage laupu! 2. Metsast leiti laip. 3. Ei tea, kas on tegemist mõrvaga? 4. Me oleme veendunud paremas tulevikus. 5. Oma rahvuse salgajaid taunitakse (mõistetakse hukka).

Tähendatud sõnad on kunstlikult loodud **uudis-sõnad**.

246. Järgmised uued ja uuesti tarvitusele võetud tuletussõnad rakendada vastavais lauseis!

1. t a s e (taseme) — tasa- pind, nivoo	6. n ä i d i s — eeskujunäide; muster, kauba- proof
2. j u h e (juhtme) — juh- tivist asi (näit. traat)	7. a n n u s — osa, portsjon
3. k a s t e (kastme) — soust	8. a v a s t a m a — midagi olemasolevat teata- vaks, avalikuks tegema
4. i m i k (-u) — imev laps, rinnalaps, laps sündimisest 1. eluaas- ta lõpuni	9. l e i u t a m a — midagi seniolematut üles leidma, koostama või rakendama (helifilm leiutati 1923. a.).
5. m õ s i k (-u) pesemis- vahend (nuustik, käsna)	

247. Tähele panna sõrendatult trükitud sõnade tähendust järgmisis näiteis!

1. Puuduvat õpetajat a s e n d a s klassijuhataja. Mart, a s e t a raamatud kappi! Õpetajalaud a s e t s e b klassi pinkide ees.

2. Klassi esindab klassivanem. Aadu esitab palvekirja õppevahendite saamiseks. Võõraid külalisi esiteldi perenaisele.

3. Enne õpetaja selgitust polnud õpilastel sellest huvitavast asjast veel mingit käsitust (arusaamist). Klassis käsiteldi (aruteldi) ka kutsevaliku küsimust. Kas Enn oskab hõõvlit käsitseda (tarvitada, käidelda)?

4. Jaak o m a b (tal on olemas) raamatukogu. Edo tahab o m a n d a d a (endale muretseda, soetada, hankida) iluköites „Kalevipoja“. Ligimesele kuuluvat ei tohi o m a s t a d a .

5. T o i m e t a g e (teostage, õiendage, talitage, saatke korda) kõik ülesanded hästi! Ants toimis (oli tegev) juba isa abilisena. Vähemalt kord nädalas toimugu (teostugu) põhjalik pesemine ning vihtlemine saunas.

248. Asendada järgmises tekstis sõrendatult trükitud sõnad tuntud samatähenduseliste sõnadega! (Kahtluse puhul kasutada sõnastikku!)

1. Sõber ärgu iialgi r e e t k u sõpra! 2. On r o i m reeta oma rahvast ja kodumaad. 3. Kuigi k a h u r i d paukusid, ei katnud meie o t s a e s i s t murekortsud, sest me olime v e e n d u n u d võidus. 4. Me teadsime, et meiegi sõjariistad ei vaiki, et meiegi m ü r s u d mürisevad. 5. Iseisvuse kaitsjad p ä l v i v a d alati austust. 6. Säili- tage oma esivanemate vaprus ja töökus! 7. Peame välja kannatama kõik raskused. 8. Kas teil on o l e m a s e e s t i uusimat kirjandust? 9. Hiljuti k ä s i t e l d i koolis liitsõna küsimusi. 10. Homseks k u u l u t a t i e t t e ilusat ilma. 11. Kas olete rahul oma toidu- a n n u s t e g a ? 12. Kas teate, kes a v a s t a s Ameerika ja kes l e i u t a s trükikunsti?

KAUNISTUSSÕNU

(epiteete).

249. Võrrelda sõrendatult trükitud nimisõnade laiendeid järgmisis lauseis!

1. Raske haamer kukkus alasile.	Raske küsimus nõuab palju kaalumist.
2. Teekäija kandis musta mantlit.	Must mure rõhub vaese mehe rinda.
3. Hõbedane aumärk ehtis kangelase rinda.	Vanaemal olid hõbedased juuksed.
4. Kivine põld ei kasvata head vilja.	Kaluri kivised käed ei karda külma.
5. Terav kirves leiab kivi.	Tädi oli terava keelega.

Nimisõna laiend võib esineda põhisõna mõistet selgitava ning liigitava täiendina (terav kirves, raske kirves jne.). Kuid täiend võib ka esineda ainult kaunistavas ning kujundavas tähenduses, rõhutades piltlikult seda, mis põhisõnas on iseloomulikku ning omalaadset (terav keel, raske küsimus jne.).

Sääraseid piltlikke ning kaunistavaid täiendeid nimetame **kaunistussõnadeks**. Kaunistussõnu tarvatakse mõttekujutuse mõjustamiseks ning meeolelustamiseks eriti ilukirjanduses.

250. Lisada lauseis kaunistussõnu järgmistele nimisõnadele!

Mets, meri, maja, linn, hambad, silmad, huuled, süda, kuu, päike, tee, öö.

Näit.: Roheline mets rõkkas linnulaulust.

251. Järgmises tekstis asendada mõttepunktid täienditega ning kaunistussõnadega!

Mets mühises.

... ja ... hääled jooksid mööda puid ning kadusid metsa ... sügavuses ... männiladvad kummardusid ses ... mühas nagu kõrkjad ... mererannal, kui ... lained ... merelt tulles neid kohinal üle ujutavad.

Mets kohiseb lõpmata, igavesti.

Taevasse tõusevad ... pilved, õhk on raske kui ... sepa-pajas. Ja siis puhuvad ... taevased lõõtsad. ... vasarad raiuvad pilvemägedel, sädemed sähvavad üle ... taeva. Männid painduvad maani, oigavad ja kaebavad, kuid ... metsa südames käib endine ... koha. Veel vehivad vasarad ja lendlevad ... sädemed ning läigivad taevaste seppade higipisarad. Aga juba viskavad pedajad pead selga ja läbi metsa käib ... põliskohin. Nii on see olnud aegadest aegadeni — ... suveõil ja ... sügisepäevil.

(Fr. Tuglas.)

VÕRDLUSSÕNU.

252. Jälgida mõistete võrdlemist järgmises näiteis!

1. Hunt on nõrgem kui karu.	Peep on tugev kui karu.
2. Hõbe on pehmem kui vask.	Põuane taevast on otses- kui vask.
3. Lumehelbed on väiksemad kui liblikad.	Lumehelbed lendlevad nagu liblikad.
4. Kanamunad on suuremad kui pardimunad.	Raheterad olid suure- just kui pardi- munad.

5. Meie tare on niisama kõrge kui karjaaia-müür.	Siin kasvab noor mets kui müür.

Sõnalise väljenduse ilmekust taotlemaid lühivõrdlusi nimetatakse **võrdlussõnadeks**. Võrdlussõnu seotakse harilikult võrdlevate sidesõnadega *kui, nagu, otsekui* jne. (mille ette koma sel puhul ei asetata).

253. Täiendada järgmisi lauseid sobivate võrdlussõnadega!

1. Elts laulab nagu ...
2. Tütarlaps oli nägus nagu ...
3. Tema hambad on kui ...
4. Toivo on terane kui ...
5. Sall oli pehme nagu ...
6. Tähed säravad taevas otsekui ...
7. Rukkiväli lainetas tuules otsekui ...

ASENDUSSÕNU

(metafoore).

254. Jälgida järgmisi väljendeid võrdlevalt!

1. Lapse silmad säravad.	Tähtede silmad hiilgavad.
2. Tütarlaps tantsis õues.	Lehed tantsivad tuules.
3. Linane kangas on telgedel.	Pilvede kangas kattis laotuse.
4. Lind laulab lepi-kus.	Tuul laulab akna taga.
5. Tädi läks kirikusse.	Elu läheb oma rada.

Näeme, et peale otsese, kindla põhitähenduse tarvita-
takse sõnu väljenduse k u j u k a m a k s ja m õ j u v a -
m a k s tegemiseks veel a s e n d a t u d ehk ü l e k a n t u d
(kaudses) tähenduses.

Sääraseid s a r n a s u s e alusel asendatud sõnu nime-
tame **asendussõnadeks**.

255. Tarvitada järgmisi sõnu lauseis harilikus põhitä-
henduses ja asendussõnana või võrdlussõnana!

Nool, müür, tornid, ahelad, mets, tähed, lilled.

N ä i t.: Vanasti võideldi vibude ja nooltega.

Piksenool löikas pilvi.

Välk lõi alla nagu nool.

256. Koostada lauseid, kus esineks rohkesti kaunistus-
võrdlus- ja asendussõnu!

257. Rakendada järgmises tekstis klambreis olevaist sõ-
nadest esiteks harilikus põhitähenduses esinevaid sõnu ja
seejärel vastavaid kaunistus- ning asendussõnu ja võr-
relda saadud sõnastusi!

SUGISETORM METSAS.

(Lõigatakse, rebitakse, puhutakse) lõhki ülal (tinased,
hallid) pilved. Veel mõnedest üksikutest pilvede (kahlu-
dest, tükkidest, koonaldest) langeb (piisku, pisaraid) maa-
pinnale. Siis hakkab õhtune (raugev, loojenev, vajuv)
päike oma (kiiri, kulda) metsaladvule (läkitama, saatma,
puistama, külvama). Puude (tipud, ladvad) (löövad, hak-
kavad) (punetama, veretama).

Kuid siis (saabub, tuleb) (tuulepoiss, tuulepööris, tuule-
püks, vihur) ja (paneb, sunnib) metsa (väriseb, rappuma,

liikuma, kõikuma). Juba (tuuseldab, sasib, puhub) ta kuuskede rohekais (habemeis, okstes) ja kaskede kirjudes (peakatteis, rätikuis, ladvus, lehiseis). Noored puud (kumardavad, painduvad) peaaegu maani. (Värisevate, liikuvate) (sõrmedega, juurtega) hoiavad nad kinni (maakamarast, pinnasest). Tuul (naerab, ulub, puhub) (võikalt, õudsel, jõuliselt) ning (vinguvalt, tormiselt).

Sooserval (lookleva, ringleva, kõvera) oja kaldal kasvab (kahara võraga, sassis peaga) puuke. Ta (kuldsed, koltunud, kollased) lehed on (armutu, kõva, suure) tuule külmadest (kätest, hoogudest) (kistud, puhutud, rebitud) ja mõnedki (kuldsed kilbikesed, koltunud lehed) (liuglevad, liiguvad, ujuvad) (voolava, vuliseva) oja voogudes. Puuke on jäänud üsna (alasti, paljaks, lagedaks, tühjaks). Näib, et tema jõudki on (raugemas, lõppemas, kadumas). Tuule (võimsale, jõulisele) tungile ei suuda temagi enam vastu (panna, pidada, seista). Ta (sidemed, juured) (purunevad, murduvad, raksatavad, katkevad) ning (kahisedes, ohates, mürisedes) langeb (vana, põline, iidne) puu alla soisele (sammalvaibale, sammalkattele).

Kordamisharjutusi.

258. Märkida joone asemele õige täht!

ÕNGITSEMAS.

Oli erakor—selt ilus ilm. Asusime jal—si teele. Kui järve äärde jõu—sime, oli päike juba tõusnud. Mur—sime metsast sobivad õngeridvad ja astusime paati. Sõu—sime kaldast eemale. Varsti lei—sime soo—sa õngitsemiskoha. Sea—sime oma õnged korda ja hakkasime püüdma. Olin vaevalt õnge vette heitnud, kui tun—sin, et midagi on õnge otsas. Tõmbasin hoo—salt ja sain kätte suure ahvena. An—sin selle oma venna hoolde ja jätkasin püüki. Püü—sime ül—se kolme tunni jooksul üle neljakümne kala. Kui päike lii—selt kõrvetama hakkas, sõu—sime kaldale ja läksime koju.

259. Tarvitada järgmisis lauseis õigesti kas **p** või **b**, **t** või **d**, **k** või **g**!

p — b.

1. Puusepp kannatas tõm—soonte laienemise all. 2. Vala to—sikuga ka—sastele vett! 3. Vigadele olid kree—sud alla tõmmatud. 4. Ülesannet ei osanud kum—ki lahendada. 5. Väikestele poisijõm—sikatele ei meeldinud um—ses ruumis viibimine.

t — d.

6. Mööda äsjasõ—kutud rada jõu—sime üksiku hur—sikuni. 7. Hüü—sime, kuid keegi ei vas—anud. 8. Lei—sime, et kuuris olid mitmesugused aiatööriis—ad. 9. Mur—sime võsastikust sobivad õngeri—vad ja as—usime paati. 10. Sõu—sime kaldast eemale. 11. Sügavas me—sas kasvavad ii—sed puud. 12. Neiu kü—kestav ilu võlus kõiki. 13. Hoi—sime ja toi—sime rau—tee äärest leitud linnupoegi terve nädala. 14. Naised kan—sid kõrgekon—salisi kingi.

k — g.

15. Nah—ur oli mitmekül—sete huvidega mees. 16. Laps lamab kät—is. 17. Ärge jät—e oma tööd hooletusse! 18. Minu riivil pole ainust—i lii—set raamatut. 19. Tulin maalt jal—si linna ja nägin, et linn—i oli lipuehtes. 20. Poiss lõh—us vanaae—se vaasi.

260. Kirjutada õigesti järgmisis lauseis kriipsuga märgitud sõnad!

1. Modern—e auto sõit—is mööda asfal—teed. 2. Masi—nate metal—ne müra täitis ruumi. 3. Kohtasin tut—avat pot—sep—a. 4. Kesk—ooliõpilased rut—asid lük—elkudel koju. 5. Eks kät—el kõndimine ole ka kunst—ükk. 6. Püüdsin välja pääseda sellest kesk—onnast. 7. Vap—rad sõdurid mars—isid linna. 8. Mit—med suur—iikide esindajad võt—sid kut—se vastu ja tulid nõupidamiseks kok—u. 9. Brünet—ne austraal—ane tantsis oivaliselt vals—i. 10. Eks ole sul—gi raske! 11. See pap—karp kül—vett ei pea. 12. Kuldnok— laulis kop—lis. 13. Ega see äriline krah—ki päris ootamatult tulnud. 14. Ehk—i ta oli pärit vaesest kesk—onnast, suutis ta juba kaheküm—neaastasena tõusta küllaltki silmapaistvale kohale.

261. Leida järgmistest sõnapaaridest ainsuse osastav ja mitmuse omastav!

Halb laps, raske teekond, sirge puu, hoolimatu röövel, ilus album, uus elamu, läikiv põrand, pime ilm, maine vara, imelik rüütel, vaene neeger, järsk nõlvak, korralik töö, suur kaart, üksik asunik, parem tuba, kõrge latv, kardetav tõbi, hall pilv, soe padi, pikk juus, tugev käsi, kitsas rada, usklik teener, kole öö, katkine ratas, valge krae, vilets vanker, haige mölder.

262. Muuta järgmised laused nii, et ainsuse asemel oleks mitmus!

1. Insener sõidab toreda autoga. 2. Akna all oleval peenral õitses roos. 3. Paat kiikus laine harjal. 4. Mõnel kooriliikmel ei olnud nooti kaasas. 5. Loeti noore kirjaniku teost. 6. Õpilane ei leidnud maakaardilt otsitavat linna. 7. Asunikul oli korralik talu. 8. Harimatul inimesel on raske vaimset tööd teha. 9. Tugevale puule ei tee torm midagi. 10. Väsimatule töötajale kingiti mälestuses. 11. Pimedal tänaval liikus mõni hiline jalutaja. 12. Poiss on kasvanud tubliks meheks. 13. Oisel retkel kohtas valvur põgenikku. 14. Ratsanik möödus tõkkest. 15. Suitsutare oli korstnata. 16. Selles jutus kõneldakse õnnetust rändurist. 17. Nooremas klassis tuli esikohale tütarlaps. 18. Võistluse tagajärg avaldatakse ajalehes. 19. Laps mängib nukuga. 20. Lind lendab soojale maale.

263. Kirjutada mitmuse osastav järgmistest sõnapaaridest!

Raske kivi, niisugune summa, tubli kõne, valminud päkel, üksluine tegevus, lahetagune sõber, endine otsus, praegune aeg, ränk haigus, küllaldane põhjus, kurb sünd-

mus, nõrk inimene, peen nuga, haige õde, kena pidu, suur haug, magus kompvek, halb poiss, pruun sein, kerge relv, sõrme pikkune vähk, pikk matk, sportlik mäng, sinine pilv, lähenev jõul, soe sai, küps leib, rahulik paik, langev tilk, uus päev, sügav laas, hõõguv süsi.

264. Muuta järgmised laused nii, et oleviku asemel oleks lihtminevik!

1. Jaatavas kõnes.

1. Aili ärkab, tõuseb voodist üles, peseb oma silmad, seab oma töölaua korda, paneb oma raamatud mappi, sööb ja tõttab kooli. 2. Taevast katavad pilved ja sajab peenikest vihma. 3. Mehed raiuvad õues puid. 4. Vello võtab õnge ja hakkab kalu püüdma. 5. Kui tunnid lõpevad, lähenevad lapsed koolist koju. 6. Tütarlapsed ütlevad, et nad armastavad käsitööd. 7. Lennukid lendavad linna kohal. 8. Poisike hüppab üle aia ja kukub maha. 9. Ma mõtlen, mida teha. 10. Korralikult tehtud töö jätab hea mulje.

2. Eitavas kõnes.

1. Toomas ei pane sõbra märkusi tähele. 2. Vihmasadu ei lõpe niipea. 3. Kes ei aita oma ligimesi, see ei tunne õiget armastust. 4. Onu ei vedele ega logele silmapilkugi. 5. Jaan ei oska uut masinat käsitseda. 6. Tubli mees ei vihka ega põlga oma võistlejaid. 7. Vihma ei hakka sadama. 8. Mõned tüdrukud ei vaatagi poiste poole. 9. Pehkinud palgid ei kõlba ehitusmaterjaliks. 10. Kes noorena ei õpi, sellest ei saa meistrit.

265. Kirjutada järgmises lauseis klambreis olevad sõnad kas kokku või lahku!

1. (Tume roheliste) (tamme latvade) vahelt võis näha (punase katusega) (kooli maja). 2. (Igi vanad) männid sei-

sid (kahel pool) teed. 3. (Päikese tõusu) eel hakkas (ida taeva) veer punetama. 4. Helme (lossi varemete) läheduses on huvitavad (koobas käigud). 5. (Kodu maad mööda) (ringi sõites) võib (tähele panna), (kui palju) rabasid on suudetud (üles harida) (vilja kandvaiks) põldudeks. 6. Oli kuum (juuli kuu) (kesk päev), kui heinalised jõudsid (metsa vahelist) (teed mööda) (jõe äärsele) (heina maale). 7. (Koera kutsikas) tahtis (karja poisile) koguni (vastu hakata). 8. Kas olete käinud (maa alustes) (põlev kivi kaevandustes)? 9. Nii mõnegi (palgi virna) on kevadine (suur vesi) (mööda jõge) (kaasa toonud). 10. (Teenistus valmilt) ootasid (voori mehed) (reisi pakkide) (kohale toomist). 11. Vastase (värava alla) löödud pall libises üle (välja joosnud) (värava vahi) käte väravasse. 12. Väikesed (marja põõsad) on (lume koorma all) (longu vajunud). 13. (Tolle aja) (rendi pere meeste) elu oli raske. 14. (Puu papi vabriku) (käima panemiseks) tarvitatakse (vee jõudu). 15. Ann oli esimene, kes (ukse taga) (sisse laskmist) ootas.

266. Tarvitada õigesti kirjavahemärke järgmisis lauseis!

1. Ütle mulle kes on su sõbrad ja ma ütlen sulle kes sa oled 2. Kui oleks teada millal õnnetus tuleb siis oleks õnnetusi palju vähem 3. Inimesed kellele meeldib vaikne maaelu siirduvad taludesse kus nad saavad oma suverahulikult veeta 4. Õpetaja küsis kas on poisse kes kavatsevad minna matkama. 5. Kui Väino koju jõudis vaatas ta kohe järele kus jalgratas on sest ilma selleta ei saanud ta kuidagi läbi 6. Talunik rääkis et omnibus millega Enn pidi linna sõitma on ära läinud 7. Juss hüppas ja kargas ega märganudki et oja kallas millel ta seisis oli alt õõnes 8. Kas teie tundsitate ka hirmu küsis Annus kui märkasite et paadi mootor enam ei tööta ja tormine öö läheneb 9. Kui-

das karjane nõnda kari kuidas valgus nõnda vari 10. Kes kõneleb see külvab kes kuuleb see korjab 11. Villem istus madalas toas mille seinad olid nõgised ja mõtles kuidas oma elu nüüd korraldada 12. Kärt tõi külakostiks kõik-sugust kraami võid mune juustu tangu jahu ja liha 13. Mikk tundis et on midagi nähtamatut mis seob teda kodu külge ja hakkas armastama oma isatalu hakkas armastama tööd kodutalu nurmedel ja niitudel 14. Kui tõuseb kevadine päike siis näete kuidas kogu loodus ärkab kuidas lõõvad haljendama puud ja põõsad kuidas aasadel tärkab õrn rohi kuidas elustuvad metsad ja väljad 15. Kui mõni arvab et ainult välismail on asju mida vaadata maksab siis on see suur eksitus ka meie kodumaal on küllalt vaatamisväärsed kaunist ja huvitavat millega tutvumine on väga kasulik.

Harjutusi kirjandite ja talitus- kirjade koostamiseks.

267. Koostada järgmise kirjandi kava!

ÕÕ KULAS.

Päike vajub metsa taha ja öö surub oma musta katte üle looduse. Kõik jääb vaikseks, hääled tumenevad ja loodus uinub. Maapinnale langeb kaste. Ta laiub heinamaal halli kangana.

Varsti läheb ilm külmemaks. Seal, kus päike loojus, pais-
tab eha. Näib, nagu oleks temalgi elu, nagu tunneks temagi
rõõmu, ehkki talle on nii vähe aega antud igal õhtul ela-
miseks. Pikkamisi hakkab temagi kustuma ja öö võtab oma
mustade tiibadega võimust. Taevasse tõuseb naeratav täis-
kuu. Tema ümber vilguvad tähepoisid, peites end vahel
pilvede taha, et siis jälle nähtavale tulla. Üle maa puhub
mahe tuul ja sahistab metsas puude kallal. See sahin on
kui mingi öömuusika. Aeg-ajalt kostab sellele muusikale
öökulli huilgamine kaasa. Metsa vahel ruttab looklev
jõeke musta kangana mere poole. Siis ilmub jälle mõni
janune kits või põder jõeale jooma. Ta vaatab esiteks igale
poole vargselt ringi ja iga kahtlase krõbina peale jookseb
metsa tagasi.

Kaugemal uinub üksik küla. Teda ei sega öömuusika
ega öölindude huilgamine. Külatänaval käib öövaht musta

koguna. Tema kohus on valvata uinuvat küla. Vahel hau-
gub öövahi koer; temale vastavad külakoerad kooris. Siis
on jälle kõik vaikne. Natukese aja pärast võib kuulda
eemalt läheneva vankri mürinat, mis aeg-ajalt jälle kaob.
Küla taga rukkipoellu ääres prääksub rukkirääk läbi-
lõikavalt.

Aga juba hakkab lähenev päev võimust võtma. Algab
võitlus öö ja päeva vahel. Idataevasse ilmub koit. Esime-
sena ärkab kukk ja hüüab: „Kukeleegu!“ Nüüd ärkavad
ka kanad. Varsti pistab ka päike pea silmapiiri tagant
välja. Kaovad ööhääled. Rukkirääk ei hüüa enam. Öökull
ei huilga.

Lähenev päev on võitnud öö.

(E. V. 15 a. vana.)

268. Kirjutada kirjand „Hommik külas“!

Tähele panna!

Kirjandi koostamisel tuleb hoolitseda, et tema mõte
oleks täiesti selge. Aine läbitöötamisel ja kavastamisel on
tarvis silmas pidada peamõtet. Kõik, mis peamõtet aren-
dab, on oluline. Mis peamõtte selgitamisele kaasa ei aita,
ärgu kuulugu kirjandisse. Sisuliselt ühtekuuluvaid asju
ärgu paigutatagu töö eri osadesse, erinevaid asju ärgu
ühendatagu! Kirjandis peab taotlema selget, tabavat ning
ilmekat sõnastust. Ei tule unustada ka keeleõpetuse ja
kirjatehnika nõudeid.

269. Kirjeldada mingi jututegelase välimust vastava
jutu põhjall!

270. Jälgida järgmise palve sisu ja vormi!

Tarvitajateühing „Oma“,

Tallinn.

Peep Saarepära,
elukoht Mustvee,
Tartu tn. 15, k. 3.

Teie poolt „Eesti Sõnas“ avaldatud kuulutuse põhjal palun lubada minule teenistuspraktikat Teie kaupluses nr. 13 (Tallinnas, Katusepapi 38) tingimustel, mis on avaldatud nimetatud kuulutuses.

Olen sündinud 24. jaanuaril a. 1926 Mustvees käsitöölise pojana. Käesoleva aasta kevadel lõpetasin Mustvee Eesti Algkooli ja mul on soov pühenduda äritegevusele. Oman sel alal ka väikesi kogemusi, sest olen vanaisa talurahvakaupluses suvevaheaegadel natuke praktiseerinud.

Kohustun korralikult kõik minule usaldatavad ülesanded täitma.

Lisan Mustvee Eesti Algkooli lõputunnistuse 16. maist s. a. nr. 27.

Mustvees, 15. augustil 1942. a.

Peep Saarepära.

Tähele panna!

Palve kirjutatakse harilikult suurele poognale.

Nagu harilikult kirja puhul, samuti ka palve ülaäärest ja vasakust servast jäetakse $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ poogna pindalast kirjavabaks.

Lihtsamal palvel on harilikult järgmised osad:

1. nimetus, kelle poole pöörduetakse;

2. paluja nimi ja aadress;

3. palve sisu (palve põhjendus, andmete esitamine jne.);
4. kirjutamiskoht ja -aeg;
5. paluja allkiri.

Märkus. Tarviliste lisade (tunnistuste jne.) juurdekuulumine märgi-
tagu palve lõpus.

271. Kirjutada vastavale paberile järgmised palved!

1. Toetuse saamiseks (näit. koolilt, Eesti Rahva Uhis-
abilt vm.).
2. Teenistuse saamiseks, võttes aluseks vastava kuulu-
tuse.

272. Harjutada lepingu koostamist järgmise näidise ees-
kujul!

Tööleping.

Käesolevale lepingule allakirjutanud pooled, s. o. töö-
andja taluomanik Jüri Viirlaid ja töövõtja ehitusmeister
Ulo Piirjõe, on sõlminud järgmise lepingu, milles märgi-
tud tingimusi nad kohustuvad korralikult täitma.

1. Ulo Piirjõe, kelle alaline elukoht on Vändra alevikus, ehitab Jüri Viirlaiule tema tallu Vana-Vändrase kivisein-
tega ja sindelkatusega karjalauda, mille pikkus on 18 m ja
laius 10 m, seinte kõrgus 3,4 m ja paiksus 1,2 m, lepingule
lisatud ehitusplaani ja tööjuhendite järgi.

2. Tööandja Jüri Viirlaid muretseb kõik ehitusmaterjali
ja töövahendid ning toimetab kõik vajaliku töökohale.

3. Tähendatud töö eest maksab Jüri Viirlaid Ulo Piir-
jõe ükssada (1000) riigimarka. Sellest summast maks-
takse kakssada viiskümmend (250) riigimarka pärast alus-
müüri (vundamendi) lõpetamist; kui katus on roovitud,

makstakse kolmsada viiskümmend (350) riigimarka; ülejäänud summa nelisada (400) riigimarka makstakse pärast ehituse lõplikku valmimist ja vastuvõtmist.

4. Töö karjalauda ehitamisel kestab 1. aprillist kuni 30. septembrini s. a. Kui töövõtja Ulo Piirjõe ei anna valmishoonet üle 1. oktoobril s. a., maksab ta peremees Jüri Viirlaiule kahjutasuks ükssada (100) riigimarka.

5. Selle lepinguga seotud tempelmaksukulud kannavad tööandja ja töövõtja võrdselt.

6. Käesolev tööleping on tehtud kahes eksemplaris, millest kumbki allakirjutanuist on saanud ühe.

Vana-Vändras, 20. märtsil 1942.

Jüri Viirlaid.

Ulo Piirjõe.

273. Harjutada kviitungi kirjutamist järgmise näidise kaudu!

Rm. 250.—

KVIITUNG.

Olen hr. Jüri Viirlaiult karjalauda ehitustöö tasu esimese osa kakssada viiskümmend riigimarka vastu võtnud.

Vana-Vändras, 1. juunil 1942.

(Tempelmark)

Ulo Piirjõe.

274. Kirjutada Ulo Piirjõe nimel kviitungid eelnenud lepingus tähendatud ehitustöö tasu teiste osade kättesaamise kohta!

275. Jälgida telegrammi teksti järgmises näidises!

(Kellele)	Rehis
(Aadress)	Vabaduse 12
	Valga
	(Kuhu)
Sõida homme Väga tähtis Olen kell	
19 jaamas	Ain
Saaja nimi ja aadress: Ain Rehis. Kreutzwaldi 14, Tallinn.	

Tähele panna!

Kõik, mis telegraafi teel üle antakse, kuulub maksu alla ja arvestatakse sõnade loendamisel. Seepärast on telegramm harilikult vähesõnaline ja temas puuduvad kirjavahemärgid.

276. Koostada telegramm mõnesuguse sündmuse puhul!

Kirjandite teemasid.

277. Kirjandite koostamisel kasutada teemasid järgmistest aineringidest!

Kodu ja kool.

1. Ema aitamas.	4. Kooliaias.
2. Olin aiatööl.	5. Aktus koolis.
3. Minu lemmiktoidud.	

Mälestusi ja juhtumusi.

6. Ilus mälestus.	11. Talu sai elektri.
7. Mälestusi varasest lapsepõlvest.	12. Lõbus juhtumus.
8. Mälestusrikas karjapäev.	13. Juhtumus kooliteel.
9. Olin sõduriks lumesõjas.	14. Erutav juhtumus.
10. Kui külasse toodi traktor.	15. Mälestus sõjapäevist.

Aeg jutustab.

16. Pühitsesime vabaduspäeva.	25. Ema tõi urbi tuppa.
17. Suvel maal.	26. Esimeste rändlindude saabumine.
18. Lõbus ajaviide karjas.	27. Kevadine suurvesi.
19. Kõnnin langevate lehtede all.	28. Jääminek.
20. Mardipäeval.	29. Minu sünnipäev.
21. Puuvoorid talvisel teel.	30. Olin koolisõbra sünnipäeval.
22. Õhtu kodutares talvel.	31. Laupäevaõhtu maal.
23. Jõulud maal.	
24. Kevadehommik.	

Vaatlusi käikudest.

32. Clime mesilas.	39. Näitusel.
33. Metsas.	40. Sepa juures.
34. Raudteejaamas.	41. Käisime vabrikus.
35. Merel.	42. Mööda ilusat kodumaad.
36. Vähil.	43. Langenud kangelaste hau-
37. Sõit laeval.	dadel.
38. Liumäel.	

Tegevusi.

44. Vanaema tööpäev.	50. Kartulivõtmine.
45. Laagrielu.	51. Aiasaaki koristamas.
46. Katsusin niita.	52. Tööd karjalaudas.
47. Heinatöö.	53. Metsa istutamas.
48. Talgud.	54. Kevadisi töid aias.
49. Viljakoristamine.	

Kirjeldusi.

55. Meie õu.	62. Minu raamatud.
56. Pilte kodukülast.	63. Vana lootsik.
57. Meie ligema ümbruse kau-	64. Saun.
neim talu.	65. Meie kass.
58. Mu koduümbruse kauneim	66. Mets talvel.
paik.	67. Torm metsas.
59. Mu koduvald.	68. Õites aed.
60. Minu kodulinn.	69. Minu kummaline unenägu.
61. Meie klass.	70. Minu elulugu.

Iseloomustusi.

71. Vanaisa.	76. Põllumees.
72. Minu sõber.	77. Vahva sõjamees.
73. Rõõmus kaasõpilane.	78. Eideke kirikuteel.
74. Meie küla tähtsamaid mehi.	79. Meie koolipere.
75. Ühest eeskujulikust	80. Peremeheta koer.
mehest.	

Jutustusi ja kahekõnesid.

81. Vanaisa jutustus.	86. Hoolas ja laisk õpilane vestlevad kooliteel.
82. Vanaema jutustus minevikust.	87. Külamehed kõnelemas (kahekõne).
83. Vanaema jutustatud muinasjutt.	88. Oõmajalise vestlus pererahvaga.
84. Isa jutustus Vabadussõjast.	
85. Sõjamehe jutustus.	

Fantaasiakirjandeid.

89. Unistasin...	94. Millest jutustab vana talumaja?
90. Kui oleksin leidur...	95. Millest jutustavad varemed?
91. Kui oleksin kangelane...	96. Vana raamatu jutustus.
92. Minu kolm soovi.	
93. Uhel õõl, kui magasin...	

Tundesisulisi töõid.

97. Tundsin rõõmu...	100. Oma teguviisi heaks teemas.
98. Millal ei olnud ma enesega rahul?	101. Olin ärevil.
99. Süda hakkas valutama.	102. Vabanesin suurest murest.

Lehekõlgi päevikust.

103. Lehekõlgi matkaja päevikust.	105. Elurõõmus lehekõlg päevikust.
104. Päevik pajatab minu headest tegudest.	106. Veerge vembumehe päevikust.

Võrdlusi.

107. Suvine päev maal ja linnas.	110. Päike ja kuu.
108. Tõõ ja mäng.	111. Raamat ja ajaleht.
109. Kevad ja noorus.	112. Enne ja nüüd.

Arutlusi.

113. Maarahva, talupoega vaba maa...	120. Leivapätsi jutustus.
114. Sini-must-valge.	121. Linast saab särk.
115. Mu kodumaa põu varjab aardeid.	122. Villane ülikond jutustab.
116. Langenute mälestussamba ees...	123. „Kas ema südant tunned sa...“
117. Ära riku puid!	124. Noorus — külviaeg.
118. Olen loomade sõber.	125. Mõtteid algkooli lõpetamisel.
119. Ole puhas!	126. Kelleks tahan saada?

Ulesandeid kirjandusest.

127. Isa tõi ilusa raamatu.	131. Märkmeid ühest huvitavast raamatust.
128. Minu armsaim luuletus.	132. Kapten Kaudre kangela-sena.
129. Meeldiv kuju loetud kirjandusest.	
130. Peamõtteid ühe loetud raamatu sisust.	

Keelereegleid kordamiseks.

1. Vöörsõnades tarvitatakse vöörhäälikuid **f, š, z** ja **ž** (professor, brošüür, garaaž). Vöörtähed **c, č, q, w, x** ja **y** esinevad ainult vöörnimesedes, mitte vöörsõnades (New York, Caesar). Vt. p. 8—10.

2. **P, b, t, d, k, g, s, h, f** ja **š** kõrval kirjutatakse alati **p, t, k** (samuti **-ki** -liide), mitte **b, d, g** (kitsi, tulebki). Vt. p. 15—17.

3. Erandlikult kirjutatakse **s** ja **h** kõrval **b, d, g** neis sõnades, kus **b, d, g** kuulub sõnatüvesse, näit. kärbes — kärbsed, hüüdma — hüüdsin, hüüdke. Vt. p. 18.

4. Liitsõna kirjutatakse nii, nagu need liitsõnad, milledest liitsõna koosneb (raudtee, vörkkiik). Vt. p. 19.

5. Eesti lihthäälikuul on kolm **väldet**. Esimese välte häälik märgitakse kirjas **ühe** tähega (kana, taba), teise välte häälikud peale **p, t, k, f** ja **š** märgitakse **kahe** tähega (**laadal, kannab, kassid; kapi, duši**), kolmanda välte häälikud **kahe** tähega (**saama, linn, leppa, dušš**). Vt. p. 21, 24.

6. Pika täishääliku ja kaksiktäishääliku järel kirjutatakse **p, t, k** ühekordse tähega (saata, kõiki). Vt. p. 31.

7. Liithäälikus kirjutatakse iga häälik ühe tähega (**linlane, kümnes, au**). Vt. p. 35.

8. Erandlikult kirjutatakse ülipikk **s** pika täishääliku, kaksiktäishääliku, **l, m, n** ja **r** järel kahekordselt (**poissi, valss, simss, avanss, märss**). Vt. p. 37.

9. Kui sõnatüvi lõpeb sama häälikuga, millega liide algab, siis jääb tüvi muutumatuks (salkkond, rüütellik). Vt. p. 39.

10. Pärismimed kirjutatakse suure algustähega (Tallinn, „Eesti Sõna“, Eesti Rahva Ühisabi; „Tõde ja õigus“). Vt. p. 65—68.

11. Ainsuse osastava lõpul on **-d** pika täishääliku ja kak-siktäishääliku järel, samuti sõnades *und, lund, tuld, merd, verd, mõnd*. Vt. p. 91.

12. *Kindel*-tüüpi astmevahelduseta sõnades ainsuse osastav on *kindla-t, aken*-tüüpi astmevahelduslikes sõna-des aga *aken-t*. Vt. p. 85.

13. Kui ainsuse osastav on lõputa või **d**-lõpuline, siis on mitmuse tunnuseks **-de** (*tarkade, aednikkude, koide*); kui ainsuse osastav on **t**-lõpuline, siis on mitmuse tunnuseks **-te** (*keelte, mõtete, raamatute*). Erandiks on seda laadi sõnad nagu *pere, härra, õpetajanna, tütar*, millede ainsuse osastavas on **-t**, kuid mitmuse tunnuseks on **-de** (*perede, tütarde*). Vt. p. 94.

14. *Tark*—*kasvandik*-tüüpi sõnade mitmuse osastava lõpul on **e**-tüvelistel **-i** (*kuke — kukki*), **i**- ja **u**-tüvelistel **-e** (*poisi — poisse, jutu — jutte*), **a**-tüvelistel kas **-u** (kui esimeses silbis on **a, i, õ, ei, äi** — *laevu, hindu, seinu*), **-i** (kui esimeses silbis on muud täishäälikud — *metsi, kohti, nurki*) või **-e** (*orje, nuie, tube, kode*). Vt. p. 100.

15. Kolmandavätelistel kolmesilbise omastavaga **ne-**, **s**-sõnadel on mitmuse osastava lõpul **-i** (*endise — endisi, näituse — näitusi*). Vt. p. 103.

16. Lihtminevik (samuti kui **ma**-tegevusnimi) on alati tugevas astmes (*ütlesin, kordasin, hakkasin*). Vt. p. 124, 143.

17. **nud**-kesksõna on alati samas astmes kui **da**-tegevusnimi (hüpata — hüpanud, märgata — märganud). Vt. p. 126.

18. Tingiva kõneviisi jaatavas kõnes on kõigil pöördel vastavad pöördelõpud, mida ei tohi ära jätta (ma õpiksin, sa oleksid, me teeksime). Vt. p. 144.

19. Umbisikulise tegumoe tunnuseks on **d** pika täishääliku (toodi), kaksiktäishääliku (käidi) ja **l, n, r** järel (õmmeldakse). Lühikese täishääliku (kirjutatakse) ja **s** ja **h** järel on **t** (tehti). Vt. p. 153.

20. Kui da-tegevusnime tunnuseks on **-a**, siis on ka umbisikulise tegumoe olevikus **-a** (teha — tehakse). Vt. p. 147.

21. Sõnad liituvad ja liitosad kirjutatakse kokku, kui

- 1) täiendsõna on nimetavas (kuldraha),
- 2) täiendsõna lõpeb kaashäälikuga (hilisõhtu),
- 3) täiendsõna on mitmuslikus tähenduses (lilleäri, raamaturiiul),
- 4) põhisõna on ne-, line-lõpuline (ühekordne),
- 5) täiendsõna märgib põhisõna kuuluvust mingisse liiki (jooginõu, sööginõu). Vt. p. 164—170.

22. Kui eelmine sõna märgib, kelle või mille oma on miski, siis kirjutatakse sõnad lahku (isa talu). Vt. p. 171.

23. Arvsõnadest kirjutatakse kokku kõik arvud 11—19-ni, kümned ja sajad neid määravate arvudega. Vt. p. 116.

24. Pöörd- ja abisõna kirjutatakse kokku kesksõnades, tegija- ja teonimes, lahku pöördelistes muudetes ja tegevusnimedes (äraviidud kaup, äraviija, äraviimine; kaup on ära viidud, ära viia). Vt. p. 174, 176.

25. **-line** liitub ainult täishäälikule (keeleline, kunstiline, üleriigiline, kuid kirjanduslik). Vt. p. 180.

26. **nud-** ja **tud-**kesksõna täiendina ei muutu (vilunud töölisi, haritud kodanikke). Vt. p. 195.

27. **Ute** ühes oma laienditega eraldatakse muudest lauseliikmetest komadega (Tulge koju, lapsed!). Vt. p. 203.

28. Koondlause samalaadsed lauseliikmed, mis ei ole seotud sidesõnadega **ja, ning, ehk, või, ega, nii . . . kui ka**, eraldatakse komadega (Õues jalutasid kuked, kanad ja kalkunid). Vt. p. 206.

29. Rindlause osad, mis pole seotud sidesõnadega **ja, ning, ehk, või, ega**, eraldatakse komadega (Päike paistab, linnud laulavad ja lilled õitsevad). Vt. p. 209.

30. Põimlause eraldatakse kõrvallause pealausest komadega (Poisid ootasid, kuni saabus rong, ja matkasid siis edasi). Vt. p. 212.

31. Kõrvallause algul olevate **kui, nagu** ette pannakse koma; võrdlussõna **kui, nagu** ette koma ei panda (Juhan oli nii uhke, nagu oleks ta kuningas. Poiss ujus kui kala). Vt. p. 217.

Sõnastik.

Sõnastikus on antud harilikkude lisavormidena käändsõnadest ainsuse omastav ja osastav, tarbe korral ka mitmuse omastav ja osastav; pöörd sõna vormidest esinevad da-tegevusnimi ja isikulise tegumoe kindla kõneviisi olevik.

A.

aadress, -i, -i
aar/e, -de (kallisvara, väärisesse)
aja/ma, -da, -n, aetud
aken, akna, akent, akende
album, -i, -it, -ite, -eid
al/gama, -ata, -gan, -atud
alistama (alla heitma)
alistuma (alla andma)
allu/ma, -da, -n (alla kuuluma,
alluvusvahekorras olema)
almus, -e (armuand)
amet, -i, -it
annus, -e, -t (portsjon, osa)
anuma (tungivalt paluma)
aparaa/t, -di, -ti, -tide, -te
arg, ara; keskv. arem
asendama (kellegi asemel olema,
aset täitma)
asetama (paigutama, panema)
asetsema (leiduma, aset leidma)

asfal/t, -di, -ti
aupakli/k, -ku, -kku
austraalla/ne, -se, -st
auto, -, -t, -de, -sid
avastama (avalikuks, teatavaks
tegema midagi olemasolevat)
avans/s, -i, -si (ettemakstav
raha)

B.

ballaad, -i (jutustav luuletus)
balle/tt, -ti, -tti (lavatants)
bassein, -i (vesistu, veesalv)
bensiin, -i
blond, -i (valgevereline, heleda-
juukseline)
botaanika (taimeteadus)
brošüür, -i (lendleht, köitmata
raamatuke)
brünet/ne, -se, -set (mustavere-
line, tumedajuukseline)
büroo (talituskoht)

D.

daam, -i
 deklamatsioon, -i (ilulugemine)
 dekoreerima (kaunistama)
 demonstreerima (näitama)
 detsemb/er, -ri, -rit
 diivan, -i, -it (sohva)
 direktor, -i, -it
 dokumen/t, -di, -ti
 draama (näidend)
 dresseerima (välja õpetama)
 dzung/el, -li, -lit (soine ürgmets
 palavvöös)
 dušš, duši (vihmand-kümbalus)

E.

ehkki
 ehmatama (kohutama)
 ehmuma (kohkuma)
 eile
 emis, -e, -t
 endi/ne, -se; m. os. -si
 ere, -da (hele)
 ese, -me, -t; -mete, -meid (asi,
 objekt)
 esindama (kellegi huvide eest
 väljas olema)
 esitlema (tutvustama)
 esitama (ette panema, esile
 tooma)
 ettevõtlikkus, -e, -t

F.

film, -i
 fotograaf, -i

G.

gaas, -i; gaasivarjend
 galo/pp, -pi, -ppi (neljajooks-
 mine)

garaaž, -i (autokuur)
 geograafia (maateadus)
 grammatika (keeleõpetus)
 grammofon, -i, -i
 grimass, -i (näomoonutus)
 gross, -i (12 tosinat)
 grupp, grupi (rühm)
 gümnaasium, -i, -i, -ide, -e

H.

habras, hapra, -t
 haihtuma (lenduma, laiali ka-
 duma)
 hajuma (laiali valguma, laiali
 minema)
 hak/kama, -ata, -kan, -atud
 hale, -da, -dat; -date, -daid
 hani, -e, -e; -ede, -esid
 harimatu, -, -t; -te, -id
 harrastama (innukasti tegutsema)
 haug, havi e. haugi, haugi;
 haugide, hauge
 hel/ve, -be, -vet; -vete, -beid
 hetk, -e, -e; -ede, -i (silmapilk)
 hiil/gama, -ata, -gan, -anud
 hom/ne, -se, -set
 hoog/us, -sa, -sat
 huk/kama, -ata, -kan, -atud
 hukku/ma, -da, -n, -tud
 hunnik, -u, -ut
 huvitav, -a, -at
 hõljuma
 hõlp/us, -sa, -sat
 hõõguma
 häire (segadus, takistus, rike;
 alarm)
 hävitama
 hüübima (tarduma)

I.

iid/ne, -se, -set
 itaalla/ne, -se, -st

J.

jaa (jah)
 jooksuma, joosta, jooksen, joos-
 tud
 julge/ma, -da, -n, -tud; -nud
 jumalateenistus
 juubilar, -i, -i
 juulikuu
 juu/s, -kse; -ste, -kseid
 jõulud, jõulude, jõule e. jõulusid
 jät/ma, -ta, -an, jäetud

K.

kaar/t, -di, -ti; -tide, -te
 kaenal, kaenla, kaenalt, kaen-
 lasse
 kahl, -u (kimp, tuust)
 kahtla/ne, -se; m. os. -si
 kaktus, -e; m. o. -i (teat. taim)
 kamb/er, -ri, -rit, -risse
 kammits, -a, -at
 kampsun, -i, -it; -ite, -eid
 kandidaa/t, -di, -ti; -tide, -te
 kannel, kandle, kannelt; kan-
 nelde, kandleid
 kannikas, -ka, -kat
 kaota/ma, -da, -n
 kartul, -i, -it; -ite, -eid
 katel, katla, katelt; katelde, kat-
 laid
 katki/ne, -se; m. o. -si
 kattu/ma, -da, -n
 kaus/s, -i, -si
 keegi, kellegi, kedagi, kelles-
 segi, kellelegi, kellegagi

keld/er, -ri, -rit
 kesk/kond, -konna
 kiiv/er, -ri, -rit
 kinni/ne, -se; m. o. -si
 kips, -i
 kirs/s, -i, -si; -side, -se
 kitarr, -i (keelpill)
 kodu, -, -, -sse e. koju; kodu
 poole
 kogel/ema, -da, -en, -dud
 koh/us, -tu, -ut; -tute, -tuid
 koh/tlema, -elda, -tlen
 kokkuhoidlikkus, -e, -t
 komisjon, -i, -i
 komissar, -i, -t
 kompve/k, -ki, -kki
 kop/pel, -li, -lit
 koridor, -i, -i
 korst/en, -na, -nat; -nate, -naid
 kristallselge
 kristal/ne, -se, -set
 kubjas, kupja, kubjast; kubjaste,
 kupjaid
 kukku/ma, -da, kukun
 kumbki, kummagi, kumbagi,
 kummassegi, kummalegi, kum-
 magagi
 kummardama
 kummut, -i, -it
 kunsttükk
 kurs/s, -i, -si
 kõik, kõige (selle), kõike (seda);
 kõigi (nende), kõiki (neid)
 kõl/bama, -vata, -ban
 kõlvuli/ne, -se
 käis, -e, -t; -te, -seid
 käsitama (millestki aru saama,
 mõistma)

käsitlema (arutlema, läbi töö-
tama)

käsitsema (käte abil ümber
käima, käitlema)

kätki, -, -t; -te, kätkeid

küll, küllap

küm/blema, -melda, -blen (end
vannitama, suplema)

kümne/s, -nda, -ndat

küünal, küünla, küünalt; küü-
nalde, küünlaid

küüs, küüne, küünt, küünde;
küunte, küüsi

L.

laadi/ma, -da, laen (püssi)

laas, laane, laant, laande;
laante, laasi

lahti/ne, -se; m. os. -si

laip, laiba (surnukeha)

laskma, lasta, lasen, lasksin,
lasknud, lastud

leiutama (midagi seniolematut
üles leidma)

levima (laiali lagunema)

lihas, -e, -t; -te, -eid

liige, liikme, -t, liikmete, liik-
meid

linla/ne, -se

logel/ema, -da, -en, -dud

loenda/ma, -da, -n, -tud (ära
lugema)

loetle/ma, -da, -n, -tud (üles
lugema)

lootus, -e, -t; m. os. -i

lõhki/ne, -se; m. o. -si

lõpe, lõppe, lõppeks

lõppe/ma, -da, lõpen

lõõtsuma

lännik, -u, -ut (kaanega puunõu)
lõmitama (lõmakil olema)

M.

magistraalkraav (peakraav)

mai/ne, -se, -st; -ste, -si

mah/tuma, -tuda, -un, -utud

manitsema

map/p, -i, -pi

marssi/ma, -da, marsin

materiaalne (aineline)

materjal, -i, -i

mattu/ma, -da, -n, -tud

meet/er, -ri, -rit

menu (kordaminek, õnnestu-
mine)

mer/i, -e, -d, merre

metal/ne, -se, -set

miljon, -i, -it; -ite, -eid

minema, minna, lähen, mindud;

läksin, läinud, minnakse

miski, millegi, midagi, milles-

segi, millelegi, mellegagi

mitu, mitme, mitut

modern/ne, -se, -set (moodne)

monotoon/ne, -se, -set (ühetoo-
niline)

morn, -i (sünge, tume, tusane)

mugavdama (mugavaks tegema)

mui/gama, -ata, -gan, -atud

muudkui (vrd. Ta muudkui töö-

tab. Ta ei tee muud, kui töö-

tab)

muuseum, -i, -i; -ide, -e

mõnul/ema, -da, -en, -dud

mõrv, -a (mõrtsukatöö)

mõtleva, mõtelda e. mõelda,

mõtlen, mõteldud e. mõeldud

mõttetu, mõttetus

mänd, männi, mändi (puu)
mäslema, mässelda, mäslen
mälestus, -e
mürs/k, -u (kahurikuul, -laeng)

N.

naeris, naeri, -t; naerite e. -te,
naereid
numb/er, -ri, -rit; -rite, -reid
nädal, -a, -at
nägema, näha, näen, nähtud;
näinud, nähakse
näidis, -e (eeskujunäide, muster)
näitus, -e, m. os. -i

O.

oi/gama, -ata, -gan, -atud
ol/ema, -la, -en, -dud; -lakse
omama (millegi omanik olema)
omandama (soetama, hankima,
muretsema)
oma/s, -kse, -st; -ste, -kseid
omastama (midagi omaks te-
gema, omavoliliselt endale
võtma)

ometi, ometigi
orb, orvu, orbu (vaeslaps)
otsus, -e; m. os. -eid

P.

paas, pae, paat, paate, paasi
pagas, -i, -it
paiku (lõuna paiku)
painduma, paindun
painutama
palju, -, -t; -de, -sid
palkon, -i, -it

pan/ema, -na, -en, -dud; -nakse
pastel, pastla, -t; -de, pastlaid
pea, -, -d, pähe e. peasse
peen, -e, -t; -te, -i
pes/ema, -ta, -en, -tud; -takse,
-in
petrooleum, -i, -i
piki (teed)
pikku/ne, -se; m. o. -si
pilv, -e, -e; -ede, -i
plii/t, pliidi, -ti
poee/t, -di, -ti (luuletaja)
pood, poe, -i; -ide, -e
praegu
praegune, -se; m. os. -si
puljong, -i, -it (rammuleem)
põhjus, -e; m. os. -i
pähk/el, -li, -lit; -lite, -leid
põlvima (väärt olema, ära tee-
nima)
pääse/ma, -da, -n
põial, poidla, põialt; põialde,
poidlaid

R.

raadio, -, -t
rabel/ema, -da, -en, -dud
raiu/ma, -da, -n, -tud
rappu/ma, -da, -n, -tud
raskus, -e; m. os. -i
relv, a, -a; -ade, -i
(sõjariist)
ree/tma, -ta, -dan (ära andma)
roi/e, -de (küljelu, laevakaar)
roim, -a (kuritöö)
rongkäik
rün/dama, -nata, -dan
rüsel/ema, -da, -en, -dud

S.

saagi/ma, -da, saen
 samet, -i, -it
 sangar, -i, -it (kangelane)
 sea/dma, -da, -n, -tud; -dsin
 seadus, -e; m. os. -i
 seans/s, -i, -si (terviketendus, istung)
 siin/ne, -se, -set
 siirduma (üle minema, ümber asetuma)
 sims/s, -i, -si
 soe, sooja, sooja, soojade, sooje; keskv. soojem
 suhk/ur, -ru, -rut
 sukelduma (vee alla minema)
 sul/gema, -geda, -en
 sumadan, -i, -i
 sumdi!
 summa, -, -t; -de, -sid
 sur/ema, -ra, -en, -dud; -rakse
 suun/d, -a, -da; -dade, -di (liikumise siht)
 suverään/ne, -se, -set (sõltumatu, iseseisev)
 sõnum, -i, -it
 sõnnik, -u, -ut
 sõtkuma, sõtkun
 säilima (püsima, alal hoiduma)
 säilitama (alal hoidma)
 sööma, süüa, söön, söödud; sõin, süüakse
 sütti/ma, -da, -n, -tud
 süü/tama, -data, -tan, -datud
 šokolaad, -i
 šeff, šefi, šeffi (juhataja, pere-mees)

Z, Ž.

zoologia (loomateadus)
 žurnaal, -i (ajakiri)

T.

taldrik, -u, -ut
 talitama, talitus
 Tallinn, Tallinnas
 taluma (välja kannatama)
 talutama (juhtima)
 tara (ümbritsev aed)
 tar/ve, -be, -vet; -vete, -beid
 tauni/ma, -da, -n (hukka mõistma)
 teat/er, -ri, -rit; -rite
 tegel/ema, -da, -en, -dud
 tegema, teha, teen, tehtud; teinud, tehakse
 teeman/t, -di, -ti
 telling, -i, -it
 telliskivi
 toimima (tegutsema, talitama)
 toimuma (sündima, teostuma)
 tooma, tuua, toon, toodud; tõin, tuuakse
 toomin/gas, -ga, -gat
 topelt (kahekordselt)
 tuha/ndes, -ndenda
 tuha/t, -nde, -t; -ndete, -ndeid
 tul/ema, -la, -en, -dud; -lakse
 tulikahju.
 tur/g, -u, -gu; läks turule
 tušš, tuši (värvaine)
 tutvustama
 tähelepanu
 täp/ne, -se, -set
 tüü/tama, -data, -tan

U.

umb/ne, -se, -set
un/dama, -nata, -dan

V.

vae/ne, -se, -st; -ste, -seid
vals/s, -i, -si
vanik, -u, -ut
vank/er, -ri, -rit; -rite, -reid
vapsik, -u, -ut (vaablane)
vare, -me, -t; -mete, -meid
varrukas, -ka, -kat
vastus, -e; m. os. -eid
veda/ma, -da, vean, veetud
veendu/ma, -da, -n (milleski
kindlale arvamusele jõudma)
veetma, veeta, veedan (aega
mööda saatma)
vetti/ma, -da, -n
vihur, -i, -it (tuulispea)
viiking, -i, -it; -ite, -eid (muinas-
skandinaavia meresõitja,
merekangelane)
vil/gas, -ka, -gast (kärmas)
vintsklema, vintseida
violet/ne, -se, -set
või/gas, -ka, -gast (võõrastav,
vastik, kole)
võra (puukroon)
võõrsil
väh/k, -i, -ki; -kide, -ke

väike, -se, -st; -ste, -si
värs/s, -i, -si

Õ.

õhk/kond, -konna
õhtu/ne, -se; m. os. -si
õpihimuline, õpiülesanne
õppeaine, õppetöö
õõtsuma

A.

ädal, -a (pärast niitmist uuesti
kasvav hein)
äkiline
äkitselt
äkki
ämblik, -u, -ku; -kude, -ke
ärritama, ärritus

Õ.

õi/ne, -se, -st; -ste, -si
ööbik, -u, -ut; -ute, -uid

Ü.

üks, ühe, üht e. ühte; ühtede,
ühtesid e. üksi
ükslui/ne, -se; m. os. -si
ülekohtu/ne, -se, m. os. -si
üles
ümbrik, -u, -ku; -kude, -ke
ümmargune
üttelema, ütelda e. öelda, ütlen,
üteldud e. öeldud

SISU.

Häälikuõpetus	3	I-mitmuse tarvitamisest	56
Lause, sõna, häälik ja täht	3	Võõrsõnade käänamisest	57
Tähestik	3	Omadussõnade võrdlemine	58
H-ga ja h-ta algavaid sõnu	4	Asesõna	59
Lihthäälikute jaotus	5	Arvsõnade tarvitamisest	61
Võõrhäälikud ja nende hääldamine	5	Pöördsõnade vormistik	64
Võõr- ja laensõna	6	1. Kindel kõneviis	65
Liithäälikute jaotus ja õige- kirjutus	8	2. Tingiv kõneviis	65
a) Kaksikhäälikud	8	3. Käskiv kõneviis	65
b) Liitkaashäälikud	8	4. Kaudne kõneviis	65
Lihthäälikute välted ja nende märkimine	11	Pöördsõna põhimuuted	69
a) Täishäälikute välted	11	Pööramine tüüpsõnade eesku- jul	74
b) Kaashäälikute välted ja nende märkimine	13	Pöördsõnade õigekeelsust	78
c) Erandlik liithääliku välte märkimine	17	Sõnade liitmine ja tuletamine	88
Liithäälikute välted ja nende märkimine	18	a) Sõnade liitmine	88
Kokkuvõte	22	b) Sõnade tuletamine liidete varal	96
Sõnavälde	23	Lauseõpetus ja kirjavahemärgid	101
Astmevaheldus	25	Laiendamata lihtlause	101
a) Vältevaheldus	26	Laiendatud lihtlause	103
b) Laadivaheldus	27	Laiend ja põhisõna	103
Rõhk	30	Täiend	104
Peenendus	30	Sihitis	107
Vormiõpetus	32	Koha- ja ajamäärus	110
Sõnaliigid	32	Üte	111
A. Käändsõnad	32	Koondlause	112
B. Pöördsõnad	33	Liitlause	113
C. Abisõnad	34	Kirjavahemärkide tarvitamisest	123
Suur ja väike algustäht	34	Otsene kõne	125
Põhikäänded	37	Tähendusõpetus	131
Käänamine tüüpsõnade ees- kujul	39	Üldharjutusi	131
Käändsõnade õigekeelsust	47	Murdesõnu	132
Ainsuse osastav	47	Laen- ning uudissõnu	133
Ainsuse sisseütlev	48	Kaunistussõnu (epiteete)	136
Mitmuse omastav ja de-mit- mus	48	Võrdlussõnu	137
Mitmuse osastav	51	Asendussõnu	138
		Kordamisharjutusi	141
		Harjutusi kirjandite ja talitus- kirjade koostamiseks	147
		Kirjandite teemasid	153
		Keelereegleid kordamiseks	157
		Sõnastik	161

RMK.

-.85

EMAKEELE-ÕPIK ALGKOOILILE • VI ÕPPEAASTA

A-15061

A. KASK, P. PUUSEPP
JA A. VAIGLA

EMAKEELE
ÕPIK
ALGKOOILILE

VI
ÕPPEAASTA

EESTI KIRJASTUS
TALLINN